

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 8 - Sayı/Issue 2 - Aralık/December 2023; 397-431

Hârezmşâh II. Me'mûn'un İlmî, Edebî ve Entelektüel Çevresi

Scientific, Literary, and Intellectual Circle of Khwārazmshāh Ma'mûn II

Aykut ÖZBAYRAKTAR

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Assist. Prof., Amasya University, Faculty of Arts and
Fakültesi, Tarih Bölümü Sciences, Department of History

aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr Orcid: 0000-0001-9804-7875

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

13.10.2023

Kabul Tarihi / Accepted

23.12.2023

Atıf/Cite: Özbayraktar, Aykut. "Hârezmşâh II. Me'mûn'un İlmî, Edebî ve Entelektüel Çevresi".
İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 8/2 (2023), 397-431.
<https://doi.org/10.20486/imad.1375651>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate
ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees
and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Me'mûnîler Devleti, 386-408/996-1017 yılları arasında Hârezm bölgesine ve Kuzey Horasan'daki Ferâve-Nesâ havalisine hâkim olmuştur. Me'mûnî Hârezmşâhlar ve üst rütbeli devlet adamları bilimi, felsefeyi ve edebiyatı yüksek düzeyde himaye ederek Hârezm'i bilgin, şair ve edipler için bir tür cazibe merkezi haline getirmişlerdir. Onların Hârezm'de şekillendirdikleri ilmî ve edebî muhit çağımızdaki tarih araştırmacıları tarafından "Hârezm Me'mûn Akademisi" adıyla anılmaktadır. Söz konusu gelişmede 399-407/1008-1017 seneleri arasında egemen olan Hârezmşâh II. Me'mûn önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada Hârezmşâh II. Me'mûn'un ilmî, edebî ve entelektüel çevresi konu edilmektedir. Bilimsel araştırmalara, Arapça şiirlere ve edebî eserlere ziyadesiyle meraklı olduğu anlaşılan Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesi altında faaliyet gösteren bilgin, şair ve edipler bu makalede tespit edilerek onların aralarındaki ilişkilere değinilmektedir. Şu'arâ ve üdebâ tabakasından Se'âlibî, Sehlî, Hâmidî, Sahrî, Hilâlî, Ma'sûmî, Kâsî; matematik ve astronomi bilginleri Bîrûnî, İbn İrâk, Hubûbî ve Abdüssamed el-Hakîm; filozof-hekimlerden İbnü'l-Hammâr, İbn Sînâ ve Mesîhî; din âlimlerinden İbnü'l-Lebbân ve Şâri'î gibi isimlerin Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesinde Hârezm'de çalıştıkları belirlenmiştir. Makalede zikredilen âlim ve ediplerin Hârezmşâh II. Me'mûn için ve ona ithafen kaleme aldıkları eserleri yahut onu övmek veya eleştirmek üzere derledikleri şiirleri de tespit edilmiştir. Böylece makale Hârezmşâh II. Me'mûn'un İslam Medeniyeti'nin gelişmesine başat aktörlerden olan bilge hükümdarlara münasip bir örnek teşkil ettiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Medeniyeti, Orta Asya, Hârezm, Me'mûnîler, Me'mûn Akademisi.

Abstract

The Ma'mûnid State ruled in the Khwârezm region and the Nasâ-Farâwa region in Northern Khorâsân between 386-408/996-1017. Ma'mûnid rulers and senior statesmen patronized science, philosophy, and literature at a high level and made Khwârezm a center of attraction for scholars and literati. The academic and literary circle they shaped in Khwârezm is called the "Khwârezm Ma'mûn Academy" by modern researchers. Khwârazmshâh Ma'mûn II, who ruled between 399-407/1008-1017, played an important role in this development. This article we present is about the literary, scientific, and intellectual circle of Khwârazmshâh Ma'mûn II. It identifies the poets, literati, and scholars who worked under the auspices of Khwârazmshâh Ma'mûn II, who was understood to be very interested in scientific studies, literary works, and poems, and it touches upon the relations between them. Tha'âlibî, Sahlî, Hâmidî, Sahrî, Hilâlî, Ma'sûmî, and Kâthî from the poets or literary classes; mathematics and astronomy scholars Bîrûnî, İbn İrâq, Hubûbî, and Abd Samad al-Hakîm; philosopher and physicians İbn al-Khammâr, Masîhî and İbn Sînâ; It has been determined that religious scholars such as İbn al-Labbân and Shâri'î received the protection of Khwârazmshâh Ma'mûn II and worked in his entourage in Khwârezm. In the article, the works written and dedicated by these scholars and writers in the name of Khwârazmshâh Ma'mûn II and the poems they compiled to praise or criticize him were also identified. It is emphasized that Khwârazmshâh Ma'mûn II is a suitable example of the wise rulers who were the main actors in the development of Islamic Civilization.

Keywords: Islamic Civilization, Central Asia, Khwârezm, Ma'mûnids, Ma'mûn Academy.

Giriş

Tarihi Hârezm bölgesi 386-408/996-1017 senelerinde Me'mûnî Hânedanı azası Hârezmşâhlar tarafından müstakilen yönetilmiştir. Me'mûnî iktidarı, 50 bin¹ askerden müteşekkil güçlü bir orduya sahip olmasına rağmen fetihler yaparak toprak kazanmak yerine bilimi, felsefeyi ve edebiyatı yüksek düzeyde himaye etmiş ve Hârezm'i bilginler ve edipler için bir tür cazibe merkezi haline getirmiştir. Öyle ki İbn Sînâ, Bîrûnî, Mesîhî, İbnü'l-Hammâr, İbn İrâk ve Se'âlibî gibi İslâm biliminin ve edebiyatının iftihar kaynağı haline gelen şahısların da aralarında bulunduğu birçok bilgin, şair ve edip Me'mûnîler döneminde Hârezm'de toplanmıştır.² Bu gelişmede Me'mûnî Devleti'nin veziri Ahmed b. Muhammed es-Sehlî (ö. 418/1027) ve takribi 399³-407/1008-1017 yılları arasında hükmeden Hârezmşâh Ebû'l-Abbâs II. Me'mûn b. I. Me'mûn b. Muhammed b. Alî başat aktörler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Sunulan bu makale Hârezmşâh II. Me'mûn'un ilmî ve edebî çevresini inceleyerek onun Hârezm'deki entelektüel muhitin şekillenmesinde oynadığı rolü ele almaktadır. Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesi altında çalışan bilgin, şair ve edipleri belirleyerek onların mezkûr hükümdarın talepleri üzerine kaleme aldıkları ya da ona ithaf ettikleri eserlerini ve şiirlerini tespit etmektedir. Şahitlerin ifadelerinden hareketle Hârezmşâh II. Me'mûn'un karakterine değinmektedir ve maiyetindeki aydınlarla münasebetlerini ortaya koymaktadır. Böylece Orta Çağ'da İslâm biliminin ve edebiyatının tekamülünde bilge devlet adamlarının önemli bir rol oynadıkları bilgisini doğrulayarak Hârezmşâh II. Me'mûn'un entelektüel hükümdarlara bir örnek teşkil ettiğini vurgulamaktadır.

Bilime ve edebiyata düşkün bir hükümdar olan Hârezmşâh II. Me'mûn devletin üst kademe yönetiminde kendisi gibi bilime ve edebiyata meraklı, bilimsel ve edebî niteliklerle donanmış entelektüel devlet adamlarıyla çalışmıştır. Onlar arasında en dikkat çekici olanlar veziri Sehlî, elçileri Hâmidî ve Şâri'î, başkâtibi Sahrî, başdanışmanı Bîrûnî'dir. Zikredilenlerin dışında Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyetinde ilmî ve edebî vasıflara haiz çok sayıda memur ve idareci bulunduğu anlaşılmaktadır. Devlet adamlarına ilaveten Hıristiyan filozof-tabipler İbnü'l-Hammâr ve Mesîhî, ferâiz alimi İbnü'l-Lebbân, büyük edip Se'âlibî, şairler sınıfından Hilâlî ve Ma'sûmî gibi isimler Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesinde çalışmışlardır. Bunlara ek olarak büyük filozof-

¹ Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, tsh. Alî Ekber Feyyâz (Meşhed: Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, 1383), 649.

² Ahmet Taşağıl, "Me'mûnîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/105.

³ Hârezmşâh II. Me'mûn'un iktidarının ne zaman sona erdiği kesin olarak tespit edilebilmektedir fakat ne zaman tahta çıktığı belirsizdir. Muhammed Nâzım'ın detaylı bir incelemesinden de anlaşıldığı üzere Hârezmşâh II. Me'mûn'un iktidarı 399/1008 senesinde başlamış olmalıdır. Bk. Muhammad Nâzım, *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna* (Cambridge: Cambridge University Press, 1931), 184-185.

hekim İbn Sînâ, fıkıh ve cebir alimi Hubûbî, matematik ve astronomi üstadı İbn İrâk, takvim uzmanı gökbilimci Abdüssamed el-Hakîm, ünlü şair ve dilbilimci Kâsî gibi şahısların da aralarında olduğu birçok önemli bilgin Hârezmşâh II. Me'mûn döneminde Hârezm'de yaşamış ve ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardır.

1. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Veziri Sehlî (Süheylî)

Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed es-Sehlî, Me'mûnî sarayının edebî-entelektüel muhitinde lider bir figürdür. Hârezm'in yerlisi ve saygın şahıslarından biri olarak tanımlanır. Zengin, soylu ve kültürlü bir ailede yetişmiştir.⁴ Gençliğinde Suriye'ye kadar seyahat ederek Mağribîler⁵ ailesine bağlanmıştır. 366/976 yılı civarında Hamdânîler tarafından idare edilen Halep'te Vezir Ebî'l-Kâsım el-Hüseyin b. Alî el-Mağribî'nin (ö. 354/965'ten sonra) yeğeninin terbiyesiyle meşgul bulunduğu kaydedilmektedir.⁶ 386-396/996-1005⁷ yılları arasında, tam olarak belirlenemeyen bir tarihte memleketi Hârezm'e geri dönmüştür. Merhum babasının yerine Me'mûnîler Devleti'nin veziri tayin edilmiştir. Hârezmşâh II. Me'mûn'un gazabından çekindiği için 404/1013 yılında görevinden istifa ettiği belirtilmektedir. Hükümdar ile veziri arasındaki ihtilafın ne olduğundan bahsedilmemiştir. Ancak Sehlî'nin istifasını takiben firari gibi kaçarcasına Hârezm'i terk ettiği ve servetini yanına alamadığı için bazı maddi sıkıntılara katlanmak zorunda kaldığı vurgulanmaktadır.⁸ Öyle anlaşılıyor ki Hârezmşâh II. Me'mûn ile Vezir Sehlî arasında çok ciddi bir tartışma yaşanmıştır.

Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* adlı kitabında Hârezmşâh II. Me'mûn'u ve Vezir Sehlî'yi şu sözleriyle tanımlayarak övmüştür:

"Hârezmşâh Ebû'l-Abbâs Me'mûn'un bir veziri vardı. İsmi Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed es-Süheylî (yani Sehlî) idi. Bilge tabiatlı, cömert ve fâzıl idi. Hârezmşâh da benzer şekilde bilge tabiatlı ve fâzıl dostu idi. Onların bilge ve faziletli olmalarından dolayı Ebû Alî Sînâ, Ebû Sehl Mesîhî, Ebû'l-

⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 2/504.

⁵ Mağribî ailesi ve Ebî'l-Kâsım el-Hüseyin b. Alî el-Mağribî hakkında detaylı bilgi edinmek için bk. Cengiz Tomar, "Mağribîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 17/322-323.

⁶ Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (İbnü'l-Adîm), *Buğyetü't-taleb fi târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 3/1107.

⁷ İbn Sînâ, 393-395/1003-1005 yılları arasında Buhara'dan Hârezm'e gitmiştir. Bk. Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/320. Bu yıllarda Me'mûnîlerin vezirinin Sehlî olduğu belirtilmektedir. Bk. Ebû'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, *Tetimmetu Sivânî'l-hikme*, thk. Refikü'l-Acem (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübânî, 1994), 63. O halde Sehlî'nin vezarete tayini 396/1005 yılından öncedir fakat bu tarih Me'mûnîler Devleti'nin kurulduğu 386/996 yılından önce olamaz.

⁸ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/504-505.

*Hayr Hammâr, Ebû Reyhân Bîrûnî, Ebû Nâsr Irâk gibileri bu dergâhta toplanmışlardı.*⁹

Hakikaten Vezir Sehlî'nin ilme, felsefeye ve edebiyata meraklı bilgin bir devlet adamı olduğu görülmektedir. Vezirlik döneminde Hâzrem'de İbn Sînâ ve Mesîhî başta olmak üzere birçok âlim, bilgin ve edibi himaye etmiş ve onları ilmî çalışmalarında yönlendirerek sayısız eser kaleme almalarına vesile olmuştur. Hıristiyan filozof ve tabip Mesîhî, *Esnâfi'l-ülûmi'l-hikmiyye*¹⁰ adlı felsefe ve *Kitâbü't-Tıbbi'l-küllî*¹¹ isimli tıp eserlerini Vezir Sehlî'nin beklentisi ve talebi doğrultusunda kaleme alarak ona ithaf etmiştir. İbn Sînâ ise *Risâle fî cemî'i aksâmi 'ulûmi'l-evâ'il*¹² adında felsefe, *el-Kasîdetü'l-müzdevce fî'l-mantık*¹³ başlıklı mantık, *Def'ü'l-mazarri'l-küllîye 'ani'l-ebdâni'l-insâniyye*¹⁴ isimli tıp ve *Cevâbü's-Şeyhü'r-Re'îs 'alâ su'âli Ebî Hüseyin Ahmed es-Sehlî iyyâhu 'an 'illeti kıyâmi'l-'arzi vasati's-semâ*¹⁵ adındaki astronomi eserlerini Vezir Sehlî'nin talepleri doğrultusunda kaleme alarak ona ithaf etmiştir. Hâzremli bir matematikçi ve kadı olan Ebû Alî el-Hasan b. Hâris el-Hubûbî'nin de Vezir Sehlî'nin talep etmesi üzerine Hanefî ve Şâfiî mezhepleri hakkında bir fıkıh kitabı yazdığı ve esere *Kitâbü's-Sehlî* adını verdiği kaydedilmektedir.¹⁶ Vezir Sehlî'ye ithafen yazılan eserlerin zikredilenlere kıyasla çok daha fazla olduğu düşünülebilir ancak haklarında bilgiye rastlanmamaktadır.

Vezir Sehlî'nin bilim ve felsefeye olan ilgisi dışında yetenekli bir şair ve eser telif eden bir edip olduğu kaydedilmektedir. *er-Ravzatü's-Sehliyye fî'l-evsâf ve't-teşbihât* başlıklı eseri günümüze intikal edememiştir. Fakat Sehlî'ye ait birkaç şiir ve başka şairler

⁹ Ebû'l-Hasan Ahmed b. Ömer b. Alî Semerkandî (Nizâmî-î Arûzî), *Çehâr Makâle*, tsh. Muhammed Kazvîni (Tahran: y.y., ts.), 116.

¹⁰ Cüneyt Kaya, "Ebû Sehlî İsnâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Kitâb fî esnâfi'l-ülûmi'l-hikmiyye'si", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/2 (2020), 480.

¹¹ Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (İbn Ebû Usaybia), *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'*, thk. Nizâr Rızâ (Beirut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, ts.), 437; Manfred Ullmann, *Die Medizin im Islam* (Leiden/Köln: E. J. Brill, 1970), 150-151.

¹² Hinrich Biesterfeldt - M. Cüneyt Kaya, "An Aristotelian Classification of the Sciences by Avicenna?", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 22 (2020), 21.

¹³ Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Sînâ (İbn Sînâ), *Mantıkü'l-meşrikiyyîn ve'l-kasîdetü'l-müzdevce fî'l-mantık* (b.y.: Hindawi Foundation, 2018), 37.

¹⁴ Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Sînâ (İbn Sînâ), "Def'u'l-mazarri'l-küllîyye 'ani'l-ebdâni'l-insâniyye (Tedârîku envâ'i'l-hata'i'l vâkı'a fî't-tedbîr)", *Min Mü'ellesâti İbn Sînâ et-Tıbbiyye*, thk. Muhammed Zühayr el-Bâbâ (Halep: Câmî'atu Halep Ma'hedü't-Turâsi'l-İlmiyyü'l-'Arabî, 1984), 11.

¹⁵ Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Sînâ (İbn Sînâ), "Cevâbü's-Şeyhü'r-Re'îs 'alâ su'âli Ebî Hüseyin Ahmed es-Sehlî iyyâhu 'an 'illeti kıyâmi'l-'arzi fî vasati's-semâ", *Resâ'ilü's-Şeyhü'r-Re'îs İbn Sînâ* (Kum: y.y., 1980), 441-442.

¹⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 3/1108.

tarafından Vezir Sehlî'ye ithafen derlenen bazı şiirler, muahhar kaynaklarda aynen nakledilerek zamanımıza ulaşabilmiştir.¹⁷

2. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Büyükelçisi Hâmidî

Ebû Abdullâh Muhammed b. Hâmid el-Hâmidî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un sarayında öne çıkan lider bir figürdür. Hârezmli olup gençliğinde ünlü şair Şebîbî'nin¹⁸ (ö. 373/984'ten sonra) gözetimi altında yetişmiştir. Akabinde Sâ mânî devlet adamlarından Hüsâmü'd-devle Eb'l-Abbâs Tâş el-Hâcib¹⁹ (ö. 377/987) ile birlikte çalışarak Dîvânu Resâ'il'in yöneticiliğinde bulunmuştur. Bilinmeyen bir yılda istifasını takiben Büveyhî veziri es-Sâhib İsmâ'îl b. Abbâd et-Tâlekânî'nin²⁰ (ö. 385/995) hizmetine girmiş ve İran'ın Kum şehrindeki Berîd Teşkilatında idareci olarak çalışmıştır. es-Sâhib İsmâ'îl b. Abbâd'ın ölümünden sonra Hârezm'e dönmeyi düşünmüş ve Horasan'ın kuzeyinde, Me'mûnîlerin kontrolü altında bulunan Ferâve şehrine gelmiştir. Muhtemelen Hârezmşâh I. Me'mûn'un çağrısı üzerine Ferâve'den Hârezm'e gidip Me'mûnîlerin hizmetine girmiştir.²¹

Hârezm'e geldikten sonra hariciyede görevlendirilen Hâmidî, bazı önemli elçiliklerde görev almıştır. Belh'te bulunan Gazneli Sultan Mahmûd'u muhtemelen 388/998 senesinde ve tahta cülûsunu tebrik etmek amacıyla²² ziyaret etmiştir. Kayda

¹⁷ Ebû Mansûr Abdûlmelik b. Muhammed b. İsmâ'îl es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'asr*, thk. Müfîd Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1403/1983), 4/291; Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/503-505. ; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 3/1108.

¹⁸ Ebû Sa'îd Ahmed b. Şebîb eş-Şebîbî, Hârezmli bir şair ve edip olup Sâ mânî ve Büveyhî devletlerinde eşzamanlı olarak yüksek rütbeli görevlerde bulunmuştur. Bu duruma istinaden *Sâhibü'l-ceyşeyn ve Şeyhü'l-devleteyn* (İki Ordunun Komutanı ve İki Devletin Büyüğü) lakabıyla anılmıştır. Edebî ve askerî vasıfları dolayısıyla hem kılıç hem kalem erbabı olarak nitelenmiştir. Bk. Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/277.

¹⁹ Eb'l-Abbâs Tâş el-Hâcib'in siyasi-askeri faaliyetlerine dair bk. Erdoğan Merçil, "Sâ mânî Devleti'nde Türkler'in Rolü", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 35 (1994), 262-263.

²⁰ es-Sâhib İsmâ'îl b. Abbâd et-Tâlekânî'nin hayatı, faaliyetleri ve eserlerine dair detaylı bilgi için bk. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/512-515.

²¹ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî (İbnü'l-Kıftî), *el-Muhammedün mine's-şu'arâ' ve eş'âruhüm*, haz. Hasan Ma'merî (Beyrut: Dârü'l-Yemâme, 1390/1970), 231-232. es-Sâhib İsmâ'îl b. Abbâd 385/995 yılında öldüğüne göre Hâmidî'yi Hârezm'e davet eden hükümdar 386-387/996-997 yılları arasında iktidarda bulunan Hârezmşâh I. Me'mûn olmalıdır.

²² Çünkü Hâmidî mezkûr ziyareti esnasında Gazneli kâtip ve şair Ebü'l-Feth el-Büstî (ö. 400/1010) ile görüşmüş ve onun bazı şiirlerine konu olmuştur. Bk. Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/284-286; İbnü'l-Kıftî, *Muhammedün*, 231-233. Ebü'l-Feth el-Büstî, Gazneli Mahmûd'un saltanatının ilk yıllarında Belh'ten ayrılarak Semerkant'a göç etmiştir. Bk. Hüseyin Elmalı, "Büstî, Ebü'l-Feth", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-1/227. Bu noktadan yola çıkılarak Hâmidî'nin ziyaretinin Gazneli Mahmûd'un 388/998 yılında iktidara geçişini tebrik etmek maksadıyla yapıldığı tarafımızca düşünülmektedir.

geçirilmiş bir diğer elçiliği ise Cürcân'da Ziyârî emîri Kâbûs b. Veşmgîr²³ (ö. 403/1012) ziyaretidir. Müzakereleri devam ederken Hâmidî'nin belagati, edebi ve azminden etkilenen ve ona hayran kalan Emîr Kâbûs b. Veşmgîr'in onu kendi hizmetine celp etmek amacıyla cömertçe tekliflerde bulunduğu, hatta baskı ve hilelere de müracaat etmekten geri durmadığı kaydedilmektedir. Hâmidî'nin her şeye rağmen Hârezmşâh II. Me'mûn'a ihanet etmediği ve hainlik temalı bir şiir okumak suretiyle Emîr Kâbûs'u ısrarından vazgeçirdiği belirtilmektedir.²⁴ Hârezmşâh II. Me'mûn ise sadakatini ödüllendirmek için Hâmidî'yi şahsi kütüphanesinin yöneticisi ve danışmanı tayin etmiştir.²⁵ Vezir Sehlî'nin 404/1013 yılında istifası üzerine Hâmidî'ye vezirlik görevi verildiği düşünülmektedir.²⁶ Ancak vezareti 405/1014 yılında vefatı²⁷ hasebiyle kısa sürmüştür.

Hâmidî, yakın dostu ve talebesi Se'âlibî'yi Hârezm'de himaye etmiş ve Arap edebiyatı sahasında desteklemiştir. Hâmidî'ye olan hayranlığını gizlemeyen Se'âlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr* başlıklı kitabında aktardığı şiirlerin bir kısmını Hâmidî'den öğrendiği anlaşılmaktadır.²⁸ Se'âlibî *Ahsenü mâ semî'tü* (*mine'-ş-şî'r ve'n-nesr*) isimli eserini Hâmidî'ye ithafen yazmıştır.²⁹ Hârezmşâh II. Me'mûn için hükümdarlık sanatıyla alakalı olarak *Âdâbü'l-mülûk* adlı kitabını telif eden Se'âlibî, aynı tarzda ve vezirlikle alakalı olarak *Tuhfetü'l-vüzerâ'* başlıklı eserini de vezirliğe tayin edilen Hâmidî için kaleme almıştır.³⁰

²³ Kâbûs b. Veşmgîr'in hayatı ve iktidarı hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Güner, "Kâbûs b. Veşmgîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/44.

²⁴ Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/286.

²⁵ İbnü'l-Kıftî, *Muhammedûn*, 233.

²⁶ Se'âlibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ'* adlı kitabının mukaddimesinde bu eserini sadece unvanını zikrederek Hârezmşâh'ın veziri ve elçisi Ebû Abdullâh el-Hamdûnî'ye ithaf etmiştir. Bk. Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Se'âlibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ'*, thk. Sa'd Ebû Diye (Amman: Dârü'l-Beşîr, 1993), 17. Bilal Orfali'nin de ifade ettiği üzere kitabın ithaf edildiği kişinin nisbesinin hatalı yazıldığı ve el-Hamdûnî yerine el-Hâmidî olması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Abdullâh el-Hamdûnî isimli bir tarihi şahsiyete kaynaklarda rastlanmamaktadır fakat Ebû Abdullâh el-Hâmidî'nin tarihi hakikati ve Hârezmşâh'ın elçisi olduğu tartışmasızdır. Detaylı incelemesi için bk. Bilal Orfali, "The Works of Abû Mansûr al-Tha'âlibî (350-429/961-1039)", *Journal of Arabic Literature* 40/3 (2009), 298-299. Bu ithafa dayanılarak Sehlî'nin 404/1013 yılında istifasından sonra vezarete Hâmidî'nin tayin edildiği düşünülebilir.

²⁷ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 6/77.

²⁸ Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 2/143; 3/228, 383; 4/277; 5/37, 54, 87.

²⁹ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Se'âlibî, *Ahsenü mâ semî'tü*, haz. Halil Ümrân el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 5. Se'âlibî'nin bu eserini ismini belirtmeden Nâzır dediği kişiye ithaf ettiği görülmektedir ancak Nâzır ile kastedilen şahsın Hâmidî olduğu eser üzerinde detaylı bir inceleme sonucunda anlaşılmıştır. Bk. Orfali, "al-Tha'âlibî", 281.

³⁰ Se'âlibî, *Tuhfetü'l-vüzerâ'*, 17; Orfali, "al-Tha'âlibî", 298-299. Ayrıca 26. dipnota bakınız.

İbnü'l-Kıftî; Hâmidî'nin sadece nesrinin değil, nazmının da güzel olduğunu belirterek onun edebî yeteneklerini ve mizacını övmüştür.³¹ Herhangi bir telif eseri tespit edilemeyen Hâmidî'ye ait şiirler ve onun için yazılan kasideler Se'âlibî tarafından alıntılanarak çağımıza intikal edebilmiştir.³² Hâmidî ile Sehlî'nin iki yakın dost oldukları, karşılıklı şiirler söyleyerek haberleştikleri görülmektedir. Bunların uygun bir örneği Hâmidî'nin bir oğlunun 402/1011 yılında doğması vesilesiyle yaşanmıştır. Baba olan Hâmidî, sevincini paylaşmak için Sehlî'ye şu şiiri yazmıştır:

عوائد صنع الله تكنفني تترى ... فتورثني ذكرا وتلزميني شكرا
فمنها نجيب جاء كالبدر طالعا ... سويا سنيا شد لي نوره أزرا
وما هو إلا خادم وابن خادم ... لسيدنا مد الإله له العمرا
فما رأيه في الاسم لا زال مسميا ... مواليه كي يفتنوا الفخر والذخرا³³

Hâmidî'nin sevincini paylaşan Sehlî ise ona şöyle güzel bir şiirle karşılık vermiştir:

سكنت إلى ما قلته أولا نثرا ... نعم وإلى ما صنعته آخرا شعرا
فهناك الله النجيب فإنه ... من الله فضل يوجب الحمد والشكرا
وما جاء إلا أن يكون لصنوه ... ظهيرا فقوى الآن بينهما ظهرا
وأوثر أن يكنى بكنية جده ... أبي أحمد والاسم اختاره نصرا
ليحمد منه الله تقواه والهدى ... وينصره في علمه والنهى نصرا³⁴

³¹ İbnü'l-Kıftî, *Muhammedûn*, 231-232.

³² Hâmidî'nin bazı şiirleri ve onun hakkında derlenen şiirler için bk. Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/285-291. ; İbnü'l-Kıftî, *Muhammedûn*, 231-233.

³³ Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/291. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:
Allah Teâlâ'nın ihsanının kazandırdıkları beni çepeçevre ve peş peşe kuşatıyor. Zira (onun ihsanı) bana bir erkek evlat miras bırakıyor ve beni şükürle yükümlü tutuyor.
Onlardan biri de Necîb'dir ki yükselen, kusursuz ve aziz bir dolunay gibi geldi de parıltısı beni destekledi.

O, ancak efendimizin hizmetkârının oğlu ve efendimizin kulu kölesidir. Allah onun ömrünü uzun etsin. Kullarının şerefyâb olması için yavrumuzun müsemma olduğu isim konusunda efendimizin fikirleri nedir?

³⁴ Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/291. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:
Evvelâ nesir olarak, evet daha sonra da şiir olarak yazdıklarından memnun oldum.
Allah Necîb'i sana mübarek kılsın. Kuşkusuz o, Allah'ın hamdı ve şükürü gerektiren bir lütfudur.
O ancak ikiz kardeşinin bir destekçisi olarak geldi. Ki böylece şimdi ikisinin arasında sırt(ın) güçlenmiştir.
Dedesı Ebû Ahmed'in künyesiyle künyelenmesi yeğlendi. İsmi de ona yardımcı olarak seçildi.

Yukarıda alıntılanan şiirler gerek Hâmîdî'nin gerek Sehlî'nin yetenekli ve usta şairler olduklarını göstermektedir. Bu örnekle Me'mûnî saray çevresinde kültürlü, edip yöneticiler bulunduğu ve onların basit hadiselerde dahi kendi aralarında veciz diyaloglar kurabildikleri anlaşılmaktadır. Me'mûnî hükümetinde yer alan edebî niteliklere sahip devlet adamlarının Sehlî ve Hâmîdî'den ibaret olmadığı belirtilmelidir.

3. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Başdanışmanı Bîrûnî

Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un çevresinde yer alan en önemli isimlerden biridir. Hârezm'in yerlisi olup 362/973 senesinde doğmuştur. Me'mûnîlerden önce Hârezm'de hükmeden Afrîğ Hanedanı³⁵ tarafından himaye edilmiş ve yetiştirilmiştir. Me'mûnîler Devleti'nin kurucusu Hârezmşâh I. Me'mûn'un 386/996 yılında Afrîğî iktidarını devirmesi üzerine Hârezm'den ayrılmıştır. Bir süre Horasan-Mâverâünnehir şehirlerinde dolaştıktan sonra tam olarak belirlenemeyen bir tarihte Hârezm'e gelmiştir.³⁶

Başlangıçta Me'mûnîlere karşı tepkili olan Bîrûnî memleketine geri döndükten sonra Hârezmşâh II. Me'mûn ile iyi ilişkiler kurmuştur. Öyle ki 407/1017'de vefat eden Hârezmşâh II. Me'mûn'a yedi yıl başdanışman olarak hizmet ettiğini belirtmektedir. Şu halde Bîrûnî'nin müşavirlik görevi 400/1010 yılında başlamış olmalıdır. Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyetine katılmış, samimi dostu olmuş, en yakın mesai arkadaşlarından biri haline gelmiş ve devletin dış politikasının belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.³⁷ Bîrûnî'nin kaydettiği bazı hatıralar ve değerlendirmeler Hârezmşâh II. Me'mûn'un karakteri ve sosyal ilişkilerindeki tutumuyla alakalı çıkarımlar yapmayı mümkün kılmaktadır. Bîrûnî, Hârezmşâh II. Me'mûn hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“O; fâzıl, cesur, çalışkan ve sıkı çalışmakta müspet bir adamdı. ... Ebû'l-Abbâs'ın en büyük hüneri; dilinin hakarete, müstehcen söze ve hurafelere kapanmış olmasıydı. Ebû Reyhân olarak ben ona yedi sene hizmet ettim ve onun dilinden hiç küfür çıktığını işitmedim. Onun kızgınlıkta en sert olduğunda bile küfrü ‘Ey Köpek’ demesi idi.”³⁸

Bîrûnî'nin mezkûr ifadeleri, Hârezmşâh II. Me'mûn'un birçok iyi niteliğiyle birlikte en beğenilen yönünün terbiyesi olduğunu göstermektedir. Yine Bîrûnî'nin

Bu vesileyle Allah onun takvâsını ve gittiği doğru yolu övsün ve ilmiyle idrakinde ona bolca üstünlük ihsan etsin.

³⁵ Afrîğ Hanedanı hakkında bk. C. E. Bosworth, “Âl-e Afrîğ”, *Encyclopædia Iranica* (Erişim 11 Ekim 2023).

³⁶ Günay Tümer, “Bîrûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/207.

³⁷ Beyhakî, *Târîh*, 639-651.

³⁸ Beyhakî, *Târîh*, 639. Beyhakî, Bîrûnî'nin mezkûr sözlerini onun günümüze kadar intikal edemeyen *Meşâhir-i Hârezm* (doğrusu *Kitâbü'l-Müsâmere fî ahbârî'l-Hârezm*) başlıklı eserinden aynen alıntılıyarak aktardığını belirtmektedir.

kaydettiği şu hatırasıyla Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyetine ve âlimlere karşı ne kadar mütevazı davrandığı ortaya çıkmaktadır:

“Ebû Reyhân anlattı: Birgün Hârezmşâh şarap içmiş halde ata binmişti. Odanın yakınına geldi ve beni çağırmasını emretti. Biraz geç kaldım. Benim nevbet hücreme kadar at sürdü ve inmek istedi. Yeri öptüm ve inmesin diye yemin ettim ve şöyle dedi: ‘İlim, saltanatların en şerefliisidir. Her mahluk onun yanına gelir ve o gitmez.’ Sonra da dedi: ‘Dünyevi formaliteler olmasaydı seni davet etmezdim. Zira ilim daha yüksektedir ve (ondan) daha yüksek (bir şey) yoktur.’”³⁹

Bîrûnî'nin kaydettiği mezkûr anekdot, Hârezmşâh II. Me'mûn'un devlet yönetiminde niçin ilmî ve edebî vasıflara haiz kimselerle çalıştığını ve entelektüel kişilerin onun himayesi altında toplandığını açıklamaktadır. Cesaret, erdem, çalışkanlık, terbiye, mütevazılık gibi iyi hasletleri bilginleri ve edipleri mest etmiş ve onun himayesine katılmalarında etkili olmuştur. İlaveten Hârezmşâh II. Me'mûn'un cömertliğine de vurgu yapmak gerekir. Zira Bîrûnî tarafından kaydedildiğine göre Hârezmşâh II. Me'mûn huzurunda bulunanlara çok kıymetli hediyeler dağıtmaktan imtina etmemiştir. O kadar ki değerli bir at, giysiler ve içinde 10.000 dirhem para bulunan keseden müteşekkil hediye paketlerini meclisindeki çok sayıda kişiye dağıttığı kaydedilmektedir.⁴⁰ İslâm coğrafyacısı İbn Havkal'ın bir kaydından IV/X. asrın ikinci yarısında Hârezm'deki Sâhibü's-Şurta'nın (Posta/İstihbarat Teşkilatı Müdürü) 1000 dirhem maaş aldığı öğrenilmektedir.⁴¹ Öyleyse Hârezmşâh II. Me'mûn'un hediye paketindeki yalnız bir kese paranın bile üst düzey bir bürokratin on aylık maaşına tekabül eden çok yüksek bir meblağ olduğu anlaşılmaktadır.

Matematik ve astronomi başta olmak üzere bilimin farklı branşlarında faaliyette bulunan Bîrûnî'nin günümüze intikal eden eserleri arasında Hârezmşâh II. Me'mûn'un isteğiyle yazılıp ona ithaf edilenlere tesadüf edilmemiştir. Ancak Bîrûnî'nin Hârezm'de çalıştığı sırada astronomik gözlemler ile meşgul olduğu⁴² ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesindeki alimlerle ilmî-entelektüel iletişim halinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Onlardan biri olan Mesîhî, Bîrûnî için 12 risale kaleme almıştır.⁴³ Bu örnek, Bîrûnî'nin

³⁹ Beyhakî, *Târîh*, 640.

⁴⁰ Beyhakî, *Târîh*, 639.

⁴¹ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (İbn Havkal), *Sûretü'l-arz* (Beirut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1992), 353.

⁴² E. S. Kennedy, “al-Bîrûnî, Abû Rayhân Muḥammad ibn Aḥmad”, *Dictionary of Scientific Biography*, ed. Charles Coulston Gillispie (New York: Charles Scribner's Sons, 1970), 2/149.

⁴³ Mesîhî'nin Bîrûnî için kaleme aldığı ve hiçbiri günümüze intikal edemeyen risalelerin başlıkları için bk. Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Risâle li'l-Bîrûnî fî fihristi kütübi Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî*, tsh. Paulus Kraus (Londra: Dâru'l-Varâk li'n-Neşr, 2017), 70.

Hârezmşâh II. Me'mûn'un çevresinde şekillenen ilmî muhitten çok yüksek düzeyde faydalandığını göstermektedir.

Sehlî ve Hâmidî kadar değilse de aynı zamanda bir şair olan Bîrûnî, bir şiirinde hamisi Hârezmşâh II. Me'mûn'dan şu iki mısrayla bahsetmiştir:

وأولاد مأمون ومنهم علمهم ... تبدى بصنع صار للحال آسيا
وأخراهم مأمون رقه حالتي ... ونوه باسمي ثم رأس راسيا⁴⁴

4. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Başkâtibi Sahrî

Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed es-Sahrî, Me'mûnî sarayının edipler zümresinin en önemli mensuplarından biridir. Hârezmli olup gençlik yıllarında es-Sâhib İsmâ'îl b. Abbâd'ın himayesine girdiği ve onun yanında tahsil gördüğü kaydedilmektedir. Bilinmeyen bir tarihte memleketi Hârezm'e geri dönmüştür. Hârezmşâh II. Me'mûn'un en saygın kâtibi, en önemli âmili, en özel mesai arkadaşı, en yakın nedimi ve en iyi şairi olarak nitelenmiştir. Hârezmşâh II. Me'mûn'un meclislerinde mutlaka bulunduğu, onun cömertliğinden daima faydalandığı, ona me'ânî ve bed'î hakkında şiirler sunduğu belirtilmektedir. Kusursuz bir edip, yetkin bir âlim, usta bir kâtip ve sâhir bir şair ifadeleriyle övülmüştür. Hicâz'a özgü zerafeti, Irâk'a özgü hattı, kolay anlaşılır belagati, olağanüstü mertliği, gösterişli yakışıklılığıyla Hârezm'in iftihar kaynağı olarak görülmüştür. Zihni hızlı, mizacı sıhhatli ve doğaçlamada eşsiz bir edip olduğu ifade edilir. Şiirlerini kafiyeler sanki elinde hazır bekliyormuş gibi yaratıcılıkta itkân ve ihsân yoluyla hızla derlediği vurgulanmaktadır. *Res'îlu Müdevvene* ve *Dîvânu Şî'r* başlıklı iki eseri günümüze ulaşmamıştır.⁴⁵

Vezir Sehlî ile iyi ilişkiler kurmuştur ve onu metheden güzel bir şiir söylemiştir. Bu şiir aynı zamanda Sehlî'nin iyi niteliklerini ve cömertliğini vurgulamaktadır:

نفس مصدقة جميع عاداتها ... لكن مكذبة ظنون عاداتها
هماته حكمت على هاماتها ... أن أصبحت للوحش من أقواتها
يا أحمد بن محمد يا خير من ... ولي الوزارة عند خير ولايتها
ما دامت الأيام في الغفلات عن ... عرصات مجدك فاغتنم غفلاتها⁴⁶

⁴⁴ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2334. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:

Me'mûn oğulları ile onların uluları birdenbire Asya'da boy gösterdiler.

Sonuncuları olan Me'mûn bana müreffeh bir hayat yaşattı, adımı yüceltti ve iyi bir yönetim sergiledi.

⁴⁵ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/500-501.

⁴⁶ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/503. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:

Bir zat, varsayım olanlar dışındaki bütün vaatlerini yerine getiriyor.

Onun alıcınaplığı vahşi hayvanların dahi maişetini sağlamak için bütün tepelere hükmediyor.

Ey Ahmed ibn Muhammed! Ey valilerin en üstünleri nezdinde dahi hükümeti idare edenlerin en hayırlısı!

Sahrî'nin Hârezmşâh Ebû'l-Abbâs'ı methettiği belirtilen bir şiiri vardır ancak bu şiirde konu edilen hükümdarın II. Me'mûn mu, yoksa babası I. Me'mûn mu olduğunu tayin etmek mümkün değildir. Zira baba oğul olan her iki Hârezmşâh'ın da künyesi Ebû'l-Abbâs'tır. Sahrî tarafından derlenen şiirin Hârezmşâh II. Me'mûn'a hitap ettiği kanaatindeyiz. Şiiri şöyledir:

أشبه البدر في السنا والسناء ... وحوى رقة الهوى والهواء
وأتى الشيب بعدها منذرا لي ... عن يد الدهر بالبلى والبلاء
وإذا شاء بالندى الملك العا ... دل في المجد والعلا والعلاء
أبدل الشين منه سينا وأوطا ... ني الثريا من الثرى والثراء⁴⁷

Sahrî, 406/1016 senesinde Hârezmşâh II. Me'mûn tarafından idam edilmiştir.⁴⁸ Onu idama sürükleyen sebebin ne olduğu belirsizdir. Ancak Bîrûnî'nin Sahrî hakkında kaydettiği şu hatırası onu ölüme sürükleyen sebepler hakkında bazı ipuçları barındırmaktadır:

“Bu Hârezmşâh'ın (yani II. Me'mûn) sabrı o noktadaydı ki bir gün rûd dinleyerek şarap içiyordu. Fazlasıyla fâzıl ve edip olduğu için terbiyeyi çok gözetiyordu. Ben onun yanındaydım ve Sahrî dedikleri başka biri onunla birlikteydi. Çok fâzıl, edip, hoş sözlü, terassül idi ama çok edepsizdi. Bir bakıma nefis terbiyesi sahibi değildi. Derler ki “nefis terbiyesi, eğitim terbiyesinden hayırlıdır.” Sahrî şarap kadehini eline aldı, içmek istedi. Sarayda bulunan nevbet atları kişnemeye başladılar ve onlardan biri şiddetle yellendi. Hârezmşâh "fi şâribi'ş-şârib" (içenin bıyığında) dedi. Sahrî kızgınlıktan ve edepsizlikten kadehi yere attı. Ben boynunun vurulmasını emredecek diye korktum, endişelendim. (Hârezmşâh) Emir vermedi, güldü ve geçiştirdi. Sabır ve büyüklük gösterdi.”⁴⁹

Anlaşılan o ki Hârezmşâh II. Me'mûn'un nezdindeki statüsü ve prestiji Sahrî'yi zaman içinde cesaretlendirmiş ve küstahlaştırmıştır. Hükümdara karşı hadsiz, edepsiz ve saygısızca tavırları idamına yol açmış olabilir. Belki de Sahrî'yi idama götüren sebep ustaca hazırladığı ve Hârezmşâh II. Me'mûn'u hicvettiği düşünülen şu şiiridir:

Günler senin asaletinin avlusundan gafil olarak geçip gittiği sürece, onların gafletlerini ganimet bil.
⁴⁷ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/502. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:
Parlaklık ve yücelikte aya benzedi. Sevginin ve hoş havanın zarafetini şahsında topladı.
Onun devrinden sonra ihtiyarlık, zamanla yozlaşma ve belaya karşı beni uyararak geldi.
Adil hükümdar görkem, yücelik ve üstünlükte cömertliği dilerse şını (ش) sine (س) dönüştürür.
Süreyya yıldızı (hükümdar) topraktan ve servetten ihsan ederek beni alçaltır.
⁴⁸ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/500.
⁴⁹ Beyhakî, *Târîh*, 640.

أيا ذا الفضائل واللام حاء ... وياذا المكارم والميم هاء
 ويا أنجب الناس والباء سين ... ويا ذا الصيانة والصاد خاء
 ويا أكتب الناس والتاء ذال ... ويا أعلم الناس والعين ظاء
 تجود على الكلّ والبدال راء ... فأنت السخيّ ويتلوه فاء
 لقد صرت عيبا لداء البغاء .. ومن قبل كان يعاب البغاء⁵⁰

Sahrî'nin mezkûr şiirinde kimi hicvettiği belirtilmemektedir fakat şiirin bir hükümdar hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Öyleyse eleştirilen hükümdar Hârezmşâh II. Me'mûn'dan başkası olamaz. Sahrî'yi Hârezmşâh II. Me'mûn ile karşı karşıya getiren sebebi tespit etmek kaynaklarda net bir bilgi verilmediği için mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Sahrî ile Hârezmşâh II. Me'mûn arasındaki iyi ilişkilerin Vezir Sehlî'nin 404/1013 yılında istifasının etkisiyle bozulduğu düşünülebilir. Zira Sehlî, Hârezmşâh II. Me'mûn ile yaşadığı bir tartışma neticesinde istifa ederek Hârezm'den kaçarcasına ayrılmıştır ve Sahrî'nin Vezir Sehlî'ye olan sevgisi ve hayranlığı ona hitaben derlediği mezkûr methiyesinde açıktan görülebilmektedir. Sehlî'nin istifasıyla Sahrî'nin idamı arasında yalnız iki hicri senelik kısa bir zaman fark olması da Sahrî'yi Hârezmşâh II. Me'mûn ile karşı karşıya getiren ve ona karşı küstahça davranışlar sergilemeye yönelten sebebin Sehlî'ye yapılan baskılar olduğu görüşünü desteklemektedir. Görünüşe göre Sahrî, mezkûr ve buna benzer hicivleri ve saygısız-küstah tavırları nedeniyle Hârezmşâh II. Me'mûn tarafından öldürülmüştür. Hârezmşâh II. Me'mûn'un karakteri yakın ve çok sevdiği bir mesai arkadaşını katletmeye müsait olmasa da hükümdarlıkta bu türden durumlarla karşılaşılması olağandır.

5. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Yakın Dostu Se'âlibî

Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed es-Se'âlibî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un edebî-entelektüel çevresinin ileri gelenlerindedir. 350/961 yılında Nişabur'da doğmuş,

⁵⁰ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 2/503. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:
 Ey yüce meziyetler sahibi! (Lâm harfi hâ olsa Ey kepezelikler sahibi!)
 Ey erdemlerin sahibi (Mim harfi güzel he olsa Ey kötülüklerin sahibi!)
 Ey insanların en soylusu! (Bâ harfi sîn olsa Ey insanların en pisi!)
 Ey himaye sahibi (Sâd harfi hâ olsa Ey ihanet ehli!)
 Ey insanların en doğru sözlüsü! (Tâ harfi zâl olsa Ey insanların en yalancısı!)
 Ey insanların en bilgini ('Ayn harfi zâ olsa Ey insanların en zalimi!)
 Herkese cömertlik edersin (Dâl harfi râ olsa Herkese zorbalık edersin.)
 Zira sen alicenapsın. (Yâ harfini fâ okurlar. Sen budalanın tekisin.)
 Fuhuş illetin nedeniyle sen ayıbın ta kendisi oldun.
 Daha önce ise fuhuşun kendisi kınanırdı.

Hârezmlî ünlü ediplerden Ebû Bekr el-Hârezmî'den dersler almıştır.⁵¹ 403/1013 senesinde Cürcân'da ikamet ettiği sırada Hârezmşâh II. Me'mûn tarafından davet edilmesi üzerine Hârezm'e göç etmiştir⁵² ve 408/1017 yılına kadar kalmıştır. Hârezmşâh II. Me'mûn ve veziri Hâmîdî ile çok iyi ilişkiler kurmuş, hükümdarın şahsi kütüphanesinden faydalanmış ve edebiyat sohbetleri ile meşgul olmuştur. Se'âlibî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'dan çok itibar gördüğü, meclislerde aranan isimler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.⁵³

Se'âlibî; Hârezm bölgesinde geçirdiği dört yıllık kısa zaman zarfında *Âdâbü'l-mülûk*,⁵⁴ *Nesrû'n-nazm ve hallû'l-'ikd*,⁵⁵ *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if*,⁵⁶ *el-Kinâye ve't-ta'rîz*⁵⁷ ve *Lübâbü'l-âdâb*⁵⁸ başlıklı beş eserini Hârezmşâh II. Me'mûn'un talep ve yönlendirmeleri doğrultusunda yazıp ona ithaf etmiştir. Zikredilenlere ek olarak 403-407/1013-1017 yılları arasında yazılmış olan ve özel isim belirtmeden Hârezmşâh'a ithaf edilen *en-Nuhye fi't-tard ve'l-ğunye* adlı kitabın Hârezmşâh II. Me'mûn için Se'âlibî tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Se'âlibî'nin *Berdü'l-ekbâd fi'l-a'dâd* ve *Ğurerü'l-belâja ve durerü'l-fesâha* başlıklı iki ayrı eserinin daha Hârezmşâh II. Me'mûn'a ithafen yazıldığı kabul edilmektedir.⁵⁹ Ayrıca Se'âlibî'nin telif ettiği ve günümüze ulaşamayan *el-Hârezmiyyât*, *Kitâbu Hasâ'isü'l-fedâ'il* ve *el-Maşrık* adlı üç ayrı eserin de Hârezmşâh II. Me'mûn'a ithafen yazıldığı belirtilmektedir.⁶⁰

Zikredilen eserleri Se'âlibî'nin Hârezm'de çalıştığı dört yıllık kısa süreyi çok verimli ve üretken geçirdiğini göstermektedir. Hiç şüphesiz mezkûr eserlerin kaleme alınmasında onu sipariş verip yönlendiren Hârezmşâh II. Me'mûn önemli bir rol

⁵¹ Se'âlibî'nin yaşamı, ilmî kişiliği ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Se'âlibî, Ebû Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 26/236-239. Ayrıca bk. Orfali, "al-Tha'âlibî", 273-318.

⁵² Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 5/165.

⁵³ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî, *el-İcâz ve'l-îcâz* (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 95.

⁵⁴ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî, *Âdâbü'l-mülûk*, haz. Abdülhamid Hamdân (Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 2007), 11.

⁵⁵ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî, *Nesrû'n-nazm ve hallû'l-'ikd* (Suriye: y.y., 1883), 2.

⁵⁶ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî, *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if fi medhi mehâsini'l-eşyâ ve ezdâdihâ* (Beyrut: Dâru'l-Menâhil, ts.), 6-7.

⁵⁷ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî, *el-Kinâye ve't-ta'rîz*, thk. Ayşe Hüseyin Ferîd (Kahire: Dâru Kubâ', ts.), 3.

⁵⁸ Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî, *Lübâbü'l-âdâb*, thk. Ahmed Hasan Besic (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 20.

⁵⁹ Orfali, "al-Tha'âlibî", 283, 296-297, 306.

⁶⁰ Âzertâş Âzernûş - Revzân Misâh, "Se'âlibî, Ebû Mansûr", *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâmî* (Erişim 04 Ekim 2023).

oyunamıştır. Örneğin Se'âlibî; *el-Kinâye ve't-ta'rîz*'in mukaddimesinde kitabı aslında 400/1010 yılında Nişabur'da kaleme aldığını, Hârezmşâh II. Me'mûn'un bu eserden bahsedilmesi üzerine şahsi kütüphanesi için bir nüsha hazırlamasını emrettiğini ve onun talebine binaen eserini yeniden tasnif ve tertip ederek *el-Kinâye ve't-ta'rîz*'e çevirdiğini belirtmektedir.⁶¹ Öyle anlaşılıyor ki Se'âlibî mezkûr eserleri Hârezmşâh II. Me'mûn'un şiir ve edebiyat sohbetlerinde bulunmasının mahsulleri olarak üretmiştir. Hükümdarın edebî meclisleri hakkında detaylı bilgilere sahip olmasak da bunların sıklıkla ve özel temalarla düzenlendikleri düşünülebilir. Hârezmşâh II. Me'mûn'un sadece نظر (bakış, görüş, anlayış) kelimesinin derin anlamlarının konu edildiği bir sohbetine katılan Se'âlibî, şu veciz ifadeyi Hârezmşâh II. Me'mûn'un dilinden bizzat işittiğini kaydeder: “Benim gayem bir kitaba bakmak, bir dosta bakmak, bir kerîme bakmaktır.”⁶²

Âdâbü'l-mülûk isimli ünlü eserinin mukaddimesinde Se'âlibî, Hârezmşâh II. Me'mûn dönemine tanık olduğu ve onun himayesine girdiği için rabbine şükrettikten sonra hamisini hayranlığını gizlemeden kayda değer şu ifadeleriyle övmüştür:

“Bütün faziletlerin ve iyi niteliklerin onda birleştiğini; diğer seçkin hükümdarlar üzerinde ayrı ayrı veya bireysel olarak görebileceğimiz, tarih ve biyografi kitaplarından anlattığımız, işittiğimiz ve okuduğumuz erdemleri onda açıkça görebildik ve tanıklıkta bulunabildik. Hükümdarların genelde gurur duydukları şeylerden yani soylu bir köken ve eski bir aileye mensup olmaktan bahsederek o zaman 'asalet onun atalarının soyu ve şeref onun iyi özelliklerinin dilidir' diyebiliriz. İnsana bahşedilen her türlü saadetin ilki olan ve onda hayır ve bereket işareti olan çehreden bahsedecek olursak, ki Araplar ve Acemler hükümdarlarını her zaman bu sıfatla övmüşler ve onlara bu mükemmelliği atfetmişlerdir, onun yüzünde biz dolunayı ve güneşin etkisini görürüz ki bize alemlerin rabbi olan yaratıcının yüceltilmesinden bahseder, nazardan ve hainlerden korunması için ona dua ederiz. Yüksek ahlâk, yüksek fikirlilik, doğru görüş, iyi davranış ve bir nevi saltanat meziyetlerinden bahsetmek için birbirimizle yarışsak tüm bu faziletlerin en yücesini kendisinde birleştirdiğini görürüz. Bunları dikkatle gözlemlemiş ve şahsına uygulamıştır ve gençliğinin daha başında olmasına ve vücudunun tazeliğine rağmen son derece sahibidir. Olgun bir adam ve kafasında beyaz saçlar olduğunda hangi nitelikleri kazanabileceğini merak ediyorum. Konuyu değiştirip incelik ve bilgiden bahseder isek onu adaşı olan Halife el-Me'mûn'dan başkasıyla özdeşleştiremeyiz. Onun yüce sözünü işiten

⁶¹ Se'âlibî, *Kinâye*, 4-5.

⁶² Se'âlibî, *el-İcâz ve'l-İcâz*, 95. Beyhakî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un mezkûr sözünü Nişabur'da gördüğü Se'âlibî'den bizzat işittiğini belirterek sözü eserinde alıntulamıştır. Bk. Beyhakî, *Târîh*, 460.

ve kaleminin meyvelerine doğrudan şahit olan kim ise şüphesiz ki belâgat onun için çok kolay iştir ve mükemmellik de onun diğer vasıflarının en küçüğüdür. Tebaasına adaletinden, topraklarının ne denli güvenliğe sahip olduğundan ve pazarlarında hangi iyi ürünlerin hızla alınıp satıldığından bahsedecek olur isek onun günlerinde kaç antik dinî gelenek yeniden canlandırıldı, onlara ne kadar cömertlik ve özen gösterildi? Allah tarafından tasdik edildiğinin ve günlerinin devam ettirildiğinin açık ve sağlam delilleri hemen algılanır. Özellikle ilahi takdiri tarafından sıkı şekilde ahdedilmiş bir düzenleme ile işaretlenmiştir. Allah'ın onu yüceltme sebebi onun vasıtasıyla bilinmesini istediği dinî ve dünyevî meselelerini duyurmasıdır. ... Doğuda ve batıda ülkeleri fethetmesi ve hem savaşta hem de barışta düşmanlarına karşı sebat etmesi arzu edilir ki kendisi için hazırlanmış olanın en üstünü elde etsin ve bunu başarması için elinden geleni yapsın. Seleflerinin ulaştığı en yüksek dereceye ulaşmalıdır.⁷⁶³

Se'âlibî'nin *Lübâbü'l-âdâb* adlı eserinin mukaddimesinde Hârezmşâh II. Me'mûn için sarf ettiği sözleri ise çok daha dikkat çekicidir:

“Geçmiş hükümdarlardan Emîrül-Mü'minîn el-Me'mûn gibi bizim zamanımızın hükümdarlarından olan Mevlânâ el-Melikü'l-Mü'eyyedü'l-Âlimü'l-Âmel Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn Hârezmşâh yöntem, taslak ve nüktede güzel ve maharetli eserleri kendisine davet eder. ... O; ikramları, misafirperverliği, duaları, mizacında edebiyat ve cömertlik karışımı, yazma becerisi ve mucizeviliğiyle edebiyatı güzelce restore etti ve (edebiyatın) iktidarını yeniden diriltip ihya etti. Edebiyat ehline meyli, kitap okumakta şevki, hükümlerlikte durumu, ... ihsanlar dağıtmasıyla âlimleri birbirine yaklaştırdı.”⁷⁶⁴

Yukarıda alıntılanan her iki paragraf da bir edibin gözünden Hârezmşâh II. Me'mûn'u tanıtmaktadır. Se'âlibî'nin mezkûr cümlelerini Hârezmşâh II. Me'mûn'a karşı duyduğu derin bir hayranlık hissiyatı içinde yazdığı anlaşılmaktadır. Hârezmşâh II. Me'mûn'un edebiyatı ve şiiri yüksek düzeyde desteklemesi çok sayıda yetenekli şair ve edibin onun himayesi altında toplanmasında en temel faktör olmuştur. Öyle ki Hârezmşâh II. Me'mûn yakın dostlarını ve mesai arkadaşlarını dahi edebî niteliklere sahip devlet adamları arasından seçmiştir. Bunun etkisiyle olsa gerek ki Se'âlibî, Hârezmşâh II. Me'mûn'u İslâm Uygarlığının yükselişindeki en önemli aktörlerden biri olan Halife Me'mûn ile her fırsatta özdeşleştirmiştir.

⁶³ Se'âlibî, *Âdâbü'l-mülûk*, 11-13.

⁶⁴ Se'âlibî, *Lübâb*, 20.

6. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Saray Şairleri: Hilâlî ve Ma'sûmî

Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesinde edebî vasıflara sahip devlet adamları dışında birçok şairin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak kaynaklarda onlardan az bir kısmı hakkında bilgi bulunmaktadır. Mezkûr şairlerden bazılarının Hârezmşâh II. Me'mûn'a hitaben kaleme aldıkları methiyeleri zamanımıza intikal edebilmiştir.

Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ahmed el-Hilâlî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un saray çevresine mensup olduğu bilinen şairlerden biridir. Hayatı, tahsili ve eserleri hakkında bilgiye tesadüf edilememiştir fakat bazı şiirleri kaynaklarda alıntılanarak günümüze ulaşabilmiştir. Hilâlî'ye ait aşağıdaki şiirin Hârezmşâh II. Me'mûn'u methetmek için derlendiği kaydedilmektedir:

فُلُكُ المَواهِبِ تجري من أنامله ... طوعاً فللشكر مَجراها ومَرَساها
لو كان للأرضي جزءٌ من سَماحتِه ... لأَظْهَرْتُ كل كَنْزٍ من خباياها
لو لاسَمَ الصخر صارت من قساوتها ... إلى السلاسةِ حتى صِرْنَ أمواها
ولو أشارَ إلى الأفلاكِ معترضاً ... لما استمرَّ على الدُّنيا قضاياها
أغرُّ أَلحَمِ أحوالي وَسَدَّاهَا ... بحسنِ غرِّ العطايا حين أسداها⁶⁵

Ebû Muhammed b. Ahmed el-Ma'sûmî, Hârezmşâh II. Me'mûn için methiye kaleme alan bir diğer şairdir. Aynı zamanda büyük filozof-hekim İbn Sînâ'nın önde gelen bir talebesi olduğu⁶⁶ bilinen Ma'sûmî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'u kastettiği anlaşılan bir şiiri şöyledir:

يا أَيُّها المَلِكُ الذي انقادتْ له ... جَمَعَتْ هَذا الدَّهْرَ بعد شِماسِ
لَكَ هِمَّةٌ في المجدِ مَأْمُونِيَّةٌ ... أَعْيَتْ سَمِيكَ من بَنِي العَبَّاسِ
ذو رَاحَةٍ حَكَمْتَ لِحاتِمِ طِيءٍ ... ولخالدٍ في الجُودِ بالإفلاسِ
لم يُلِمْه عن ضَبْطِ حَوَزةِ مُلْكِهِ ... سَكُرُ الشَّبابِ ولا حَمِيَّ الكاسِ
وَأَلْمَيْتَكَ المَلِكُ الذي أَلْبَسَتْه ... يا خَيْرَ لَبَّاسِ لِخَيْرِ لَبَّاسِ

⁶⁵ İbnü'l-Kiftî, *Muhammedûn*, 53-54. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:

Beceriler gemisi onun parmak uçlarından zorlanmadan akıp gidiyor. Zira akması da durması da şükür içindir.

Yeryüzünde onun cömertliğinden bir parça bulunsaydı, tüm hazineler gizlendikleri yerden ortaya çıkarlardı.

Eğer kayaya dokunsaydı, kaya sertlikten yumuşaklığa dönüşürdü de nihayet eriyip su oluverirdi.

Şayet karşı durarak gök cisimlerini işaret etseydi, onların dünya üzerindeki davaları devam etmezdi.

Eli açık olan bu zat ihsanları sayesinde benim durumlarımı iyileştirdi, gediklerimi kapattı.

⁶⁶ Alper, "İbn Sînâ", 20/321.

فَاللَّهُ لَمْ يَبْعَثْكَ إِلَّا رَحْمَةً ... مَبْسُوطَةً لِلنَّاسِ بَعْدَ النَّاسِ⁶⁷

Ma'sûmî'nin muhtemelen Hârezmşâh II. Me'mûn'u methetmek üzere kaleme aldığı bir diğer şiiri şöyledir:

لَهُ مَخَّضَ الْقَلْكَ الْمَسْتَدِيرُ ... فَكَانَ هُوَ الرَّبُّ إِذْ مُجْضًا
هُوَ الْمَلِكُ الْأَوْحَدُ الْمَرْتَضَى ... وَمَنْ مِنْ سَنَا نُورِهِ يُسْتَضَى
فَلَا زَلْتَ تُعْنَى بِتَصْحِيحِ مَا ... مَنْ الْمَلِكِ غَيْرِكَ قَدْ أَمْرَضَا
وَلَا زَلْتَ نَاصِرَ دِينَ الْإِلَهِ ... وَسَيْفًا عَلَى خَصْمِهِ مُنْتَقَى⁶⁸

Bahsedilenlerden başka IV/X. yüzyılın son çeyreğinde hayatta buldukları anlaşılabilir ve bir hükümdara hitaben yazılmış politik içerikli şiirlere sahip olan Ebû'l-Kâsım Ahmed ibn Ebî Darğâm, Ebû'l-Hasan Me'mûn ibn Muhammed ibn Me'mûn, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrahîm et-Tâcir ve Ebû Muhammed Abdullâh b. İbrâhîm er-Rakkâşî gibi Hârezmli şairleri de yad etmemiz gerekmektedir.⁶⁹ Ancak onların şiirlerinde hangi hükümdara hitap ettikleri belirtilmediği için Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesinde olup olmadıkları belirsizdir.

7. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Hıristiyan Hekimleri: İbnü'l-Hammâr ve Mesîhî

Arapça edebiyata yüksek düzeyde ilgili olduğu görülen Hârezmşâh II. Me'mûn'un tıp ilmiyle de yakından alakadar olduğu Hıristiyan filozof-hekimler İbnü'l-Hammâr ve Mesîhî'yi dinî taassup olmaksızın himaye etmesinden anlaşılmaktadır.

Ebû'l-Hayr el-Hasen b. Süvâr b. Bâbâ b. Behrâm/Behnâm el-Bağdâdî, Orta Çağ İslâm dünyasında yetişen önemli filozof-tabiplerden biri olup İbnü'l-Hammâr demekle

⁶⁷ İbnü'l-Kıftî, *Muhammedûn*, 27. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:

Ey isyandan sonra bu çağın serkeşlerinin kendisine boyun eğmek zorunda kaldığı hükümdar!
Senin asalette Beni'l-Abbâs'tan olan adaşlarını bitkin düşüren bir Me'mûnî kararlılığın var.
Neredeyse iflas ettirecek cömertliğine Hâtem-i Tayyî ve Hâlid'e dahi hükmedecek dirliğin sahibisin.
Ne gençlerin sarhoşluğu ne de gösterişli giyinen elitlerin hamaseti seni mülkündeki toprakları dizginlemekten alıkoymadı.
Sana giydirilen hükümrancılık elbisen konforlu olsun, ey kıyafetlerin en güzellerini bolca giydirenlerin en hayırlısı!
Allah seni insanlar ve ondan sonra gelecek nesiller için ancak rahmet ve mutluluk kaynağı olarak gönderdi.

⁶⁸ İbnü'l-Kıftî, *Muhammedûn*, 27. Bu şiiri şöyle tercüme edebiliriz:

Yörüngesinde dönen galaksi onun için çalkalanıp elendi de çalkalandıktan sonra geriye kalan zübde (öz) oydu.
O kendisinden hoşnut olunan yegâne hükümdar. Her kim onun parıldayan ziyasından istifade ederse aydınlanır.
İşte bu nedenle sen hala senin dışındaki hastalıklı hükümrancılıkları düzeltmekle yükümlüsün.
Ve yine sen hala Allah'ın dininin hamisi ve onun hasmına karşı çekilmiş seçkin kılıcısın.

⁶⁹ Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, 4/278-282, 291-292.

ma'ruftur. Süryani kökenli ve Hıristiyanlık inancına mensup olup 300/913 senesi civarında doğmuştur. Ömrünün çoğunu Bağdat'ta geçirmiştir.⁷⁰ Hârezmşâh I. Me'mûn'un daveti üzerine 387/997 yılında ya da daha önce Hârezm'e gelmiştir.⁷¹ Çünkü mezkûr tarih Hârezmşâh I. Me'mûn'un vefat yılıdır.⁷² İbnü'l-Hammâr'ın Hârezm'e yerleştiği sırada 80 yaşını aşmış bir ihtiyar olduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Hammâr'ın günümüze intikal edebilen ya da edemeyen birçok eseri telif ettiği bilinmektedir. Onlardan bazılarının ne zaman ve nerede yazıldıkları bilinse de bir kısmı belli değildir.⁷³ İbnü'l-Hammâr'ın yalnız *İmtihânü'l-etıbbâ'* adlı kitabını Hârezm'de iken yazdığını kesin olarak söyleyebiliriz. Çağımıza ulaşamayan bu eser, Hârezmşâh II. Me'mûn için ve ona ithafen yazılmıştır ve muhtevası o zamana kadar yaşamış tabiplere dair değerlendirmedir.⁷⁴ Öyle anlaşılıyor ki İbnü'l-Hammâr mezkûr eserini Hârezmşâh II. Me'mûn'un talep ve sipariş etmesi üzerine onun merakını gidermek maksadıyla kaleme almıştır.

Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Cürcânî el-Mesîhî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesindeki bir diğer Süryani-Hıristiyan filozof-tabiptir. Horasan'ın Cürcân şehrinde doğmuş ve tahsiline Bağdat'ta devam etmiştir.⁷⁵ Hârezmşâh I. Me'mûn'un daveti üzerine muhtemelen 387/997 yılında ya da daha önce Hârezm'e gelmiştir.⁷⁶ Hârezm'de bulunurken Vezir Sehlî için kaleme aldığı tıp ve felsefe eserlerinin yanında Hârezmşâh I. Me'mûn için *Ta'bîrü'r-rü'yâ* başlıklı bir kitap telif etmiştir.⁷⁷ Sıradan bir rüya tabirinden ziyade beynin fonksiyonları, ruh hali ve tıp bilimiyle ilgili olduğu anlaşılan bu eser çağımıza intikal edememiştir.

Mesîhî, Hârezmşâh II. Me'mûn'un talep ve yönlendirmesi doğrultusunda iki tıp eseri daha kaleme almıştır. *Risâle fî tahkiki emri'l-vebâ' ve'l-ihritâzi minhu ve islâhuhu izâ vaka'a* başlıklı tıp risalesini Hârezmşâh II. Me'mûn'un emriyle ve onun kendisine sorduğu sorulara yanıt olarak yazdığını belirten Mesîhî, bu çalışmada salgın hastalık türlerini tasvir ederek salgından korunma tedbirlerini ve salgınla mücadele usullerini

⁷⁰ Sahbân Halîfât, "İbnü'l-Hammâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/65-66.

⁷¹ Beyhakî, *Tetimmet*, 37.

⁷² Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî er-Râzî, *Târîh-i Yemînî*, frs. çev. Ebû's-Şeref Nâsuh Curfâdekânî (Tahran: Çâphâne-i Muhammed Alî, 1334), 116.

⁷³ Halîfât, "İbnü'l-Hammâr", 66.

⁷⁴ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, 429.

⁷⁵ Maryam Taghavi-Shirazi, "Abu-Sahl al-Masihi (died circa 1010 AD): The Persian physician in the early medieval era", *Journal of Medical Biography* 28/3 (2020), 132-134.

⁷⁶ Beyhakî, *Tetimmet*, 90.

⁷⁷ Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, *Târîhü'l-hükemâ' kable zuhûri'l-İslâm ve ba'dehu "Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh"*, thk. Abdülkerîm Ebû Şüveyrib (Paris: Dâru Bîbliyû'a, 2007), 315.

açıklamıştır.⁷⁸ Hârezmşâh II. Me'mûn için telif ettiği *Risâle fî tahkiki sû'î'l-mizâc mâ hüve ve kem esnâfuhu* adlı başka bir tıp çalışmasında da kötü ruh hali, onun tanımı ve çeşitleriyle alakalı bilgiler vermiştir.⁷⁹ Sözü edilen iki eser Hârezmşâh II. Me'mûn'un tıp bilimiyle yakından ilgilendiğini ve himayesindeki tabipleri tıbbi eserler yazmaya teşvik ettiğini göstermektedir.

8. Hârezmşâh II. Me'mûn'un Bağdat'taki Medresesi ve İbnü'l-Lebbân

Kaynaklar Hârezmşâh II. Me'mûn'un dinî hassasiyetlerini ve din âlimleriyle ilişkilerini kapsamlı bir şekilde incelemeye yarayacak bilgiler ihtiva etmemektedirler. Ancak onun dinî ilimlerle yakinen ilgilendiğine ve bu sahada da çok geniş bir çevreye sahip olduğuna delalet edebilecek uygun bir örneğe İbnü'l-Lebbân demekle ma'ruf Şâfiî ferâiz ve hadis âlimi Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullâh b. el-Hasan el-Basrî'nin (ö. 402/1011) Bağdat'tan gelerek Hârezmşâh II. Me'mûn'u ziyaret etmesi hadisesinde rastlanmaktadır. Kütüb-ü Sitte müellifi Ebû Dâvûd'dan hadis dersi veren ferâiz âlimi İbnü'l-Lebbân, Hârezmşâh II. Me'mûn ile görüşme yapmak için Hârezm'e gelmiştir. Hârezmşâh II. Me'mûn'un İbnü'l-Lebbân'ı misafir etmekte aşırıya kaçtığı, ona çok hürmet gösterdiği ve sarayda ihtimamla ağırladığı kaydedilmektedir. Bu ziyaretten sonra Hârezmşâh II. Me'mûn, Hârezmli fakihlerin barınması ve tahsil görmesi için Bağdat'ta bir medrese inşa ettirmiş ve İbnü'l-Lebbân'ı bu medresenin müderrisi olarak görevlendirmiştir. Hârezmşâh II. Me'mûn'un her yıl Bağdat'a yüklü meblağ para gönderdiği ve medresenin masraflarını karşıladığı belirtilmektedir. Onun ölümünden sonra gelirlerinin azalması nedeniyle medrese bakımsızlıktan dolayı zamanla harabeye dönmüştür.⁸⁰

Mezkûr örnekle Hârezmşâh II. Me'mûn'un edebiyat ve tıp biliminde olduğu gibi dinî ilimlere ve din âlimlerine de yüksek düzeyde kıymet atfettiği, hatta Bağdat gibi uzak yerlere tahsil için giden Hârezmli talebelerin ve bilginlerin himaye edilmesine yönelik faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Hârezmşâh II. Me'mûn'un ilmî ve entelektüel çevresinde hadis, fıkıh gibi sahalarda çalışan din âlimlerinin de önemli bir yeri olduğu düşünülebilir. Zira onun Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Hârezmî eş-Şâriî isimli hadis âlimini 400/1010 yılında Nişabur'da Gazneli Sultan Mahmûd ile görüşmek üzere elçi olarak görevlendirdiği bilinmektedir.⁸¹ Söz konusu tayin, Hârezmşâh II. Me'mûn'un

⁷⁸ Ebû Sehl İsa b. Yahyâ el-Mesîhî el-Cürcânî, "Risâle fî tahkiki emri'l-vebâ' ve'l-ihtirâzi minhu ve islâhuhu izâ vaka'a", thk. Lütfullâh Kârî, *Mecelletu Târîhü'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye* 13 (2005), 119-120.

⁷⁹ Kaya, "Esnâf", 474.

⁸⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427/2006), 13/26-27.

⁸¹ İbrâhîm b. Muhammed es-Sarîfînî, *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li't-târîhi Nisâbûr*, thk. Hâlid Haydar (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414), 90.

devlet idaresinde yakın mesai arkadaşları arasında din âlimlerinin de bulunduğunu göstermektedir.

9. Hârezmşâh II. Me'mûn Döneminde Hârezm'de Çalışan Diğer Âlimler

Hükümdarla doğrudan temas halinde buldukları yazılı kaynaklarla tespit edilenler dışında Hârezmşâh II. Me'mûn devrinde Hârezm'de çalıştıkları belirlenen ve onun himayesinde oldukları anlaşılan âlim, bilgin ve edipler de mevcuttur. Onların arasından İbn Sînâ, İbn Irâk, Hubûbî ve Kâsî önde gelen meşhur isimler olarak zikredilebilirler.

Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdullâh b. Alî b. Sînâ, dönemin en büyük bilginlerinden biridir. 370/980 yılında Buhara'da doğmuştur. Eğitim sürecini takiben Sâmânî Emîri Nûh b. Mansûr tarafından himaye edilmiştir. Sâmânîlerin 395/1005 yılında tarih sahnesinden çekilmesiyle Vezir Sehlî ile irtibat kurmuş ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un selefi Hârezmşâh Alî döneminde (387-399/997-1008) kesin olarak belirlenemeyen bir tarihte Hârezm'e gelmiştir. Hârezm'de fakih olarak istihdam edildiği ve maaşa bağlandığı anlaşılan İbn Sînâ, hamisi Vezir Sehlî'den gelen talepler üzerine en az dört kitap kaleme almıştır. Otobiyografisinde de belirttiği üzere mücbir bir sebepten ötürü Ziyârî emîri Kâbûs b. Veşmgîr'e bağlanmak niyetiyle Hârezm'den ayrılmış ve Nesâ, Bâverd, Tûs, Semenân ve Câcerm'e uğradıktan sonra Cürcân'a ulaşmıştır. Fakat seyahati sırasında Emîr Kâbûs'un tahttan indirilerek katledilmesinden dolayı emeline kavuşamamıştır.⁸²

Ziyârî emîri Kâbûs b. Veşmgîr, 402/1011-1012 yılında tahttan indirilmiş ve 403/1012 senesinde katledilmiştir.⁸³ İbn Sînâ'nın Emîr Kâbûs'a bağlanmaya niyetlenmesi, İbn Sînâ'nın Hârezm'den ayrıldığı sırada Emîr Kâbûs'un tahtında bulunduğunu gösterir. İbn Sînâ, Cürcân şehrine geldiğinde Emîr Kâbûs'un hapiste öldürüldüğünü öğrenmiştir. Hârezm'den çıkması ile Cürcân'a varması arasında uğradığı duraklar da dikkate alınarak İbn Sînâ'nın Hârezm'den 401-402/1011-1012 yılı dolaylarında ayrıldığı anlaşılmaktadır. O halde İbn Sînâ, Hârezmşâh II. Me'mûn iktidarının ilk yıllarında Hârezm'den uzaklaşmıştır. İbn Sînâ, Hârezm'den ayrılma gerekçesini açıklamamış ve yalnız ayrılmak zorunda kaldığını belirtmiştir. Öyle anlaşılıyor ki İbn Sînâ, Hârezmşâh Alî'den sonra tahta geçen Hârezmşâh II. Me'mûn'dan beklediği alakayı ve desteği görememiştir. Nitekim onun Hârezm'de bulunurken kaleme aldığı tüm eserlerini Vezir Sehlî'ye ithaf etmesi ve Hârezmşâh II. Me'mûn için herhangi bir çalışma hazırlamamış olması da bu düşüncüyü desteklemektedir. Yine de İbn Sînâ, 399-401/1008-1011 arasındaki birkaç senesini Hârezmşâh II. Me'mûn döneminde Hârezm'de geçirmiştir.

⁸² Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Sînâ (İbn Sînâ) – Ebû Ubeyd Abdülvahid b. Muhammed el-Cûzcânî, *Sergüzeşt-i İbn Sînâ*, frs. çev. Sa'îd Nefîsî (Tahran: Encümen-i Dûstdârân-i Kitâb, 1331), 1-6.

⁸³ Güner, "Kâbûs b. Veşmgîr", 44.

Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk, Hârezmşâh II. Me'mûn zamanında Hârezm'de çalışan önemli bir matematik ve astronomi âlimidir. Me'mûnî iktidarının kurucusu olan Hârezmşâh I. Me'mûn tarafından 386/996 yılında tahttan indirilerek idam edilen Afrîğî Hârezmşâh Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Irâk'ın⁸⁴ akrabasıdır.⁸⁵ Hanedanı mezkûr tarihte iktidardan devrilmesine rağmen iç savaştan sağ çıkmış ve Me'mûnîlerin döneminde (386-408/996-1017) de Hârezm'deki mülklerinde rahat bir yaşam sürmüştür.⁸⁶

Hayatının yirmi iki yılını Me'mûnîlerin idaresi altında geçiren İbn Irâk'ın yirmi iki eseri bilinmektedir. Bunlardan biri kısmen olmak üzere on altı tanesi günümüze intikal edebilmiş ve altı tanesi kaybolmuştur. İbn Irâk'ın eserlerinin hangi tarihlerde ve nerede kaleme alındığı belirsizdir. Çünkü çalışmalarının kâhir ekseriyetini herhangi bir hükümdara ithaf etmemiştir ve bilimsel meselelerde yazmıştır. Sadece *Risâle fî mecâzâtî devâ'irü's-sümût fî'l-usturlâb*'ı 388/998 yılında, *Makâle fî islâhi şekli min kitâbi Mânâlâvus fî'l-kürriyyât*'ı 398/1007 yılında ve Hârezmşâh Alî döneminde telif ettiği belirlenmiştir.⁸⁷ *el-Mecistî eş-Şâhî* başlıklı kitabının ise Hârezmşâh Alî'ye ithafen 390-391/1000 yılı dolaylarında yazıldığı belirtilmektedir.⁸⁸ Öte yandan İbn Irâk, çoğu eserini Bîrûnî'nin talepleri doğrultusunda hazırlamıştır.⁸⁹

Ebû Alî el-Hasan b. Hâris el-Hubûbî, Me'mûnîler döneminde Hârezm'de çalışan diğer bir matematik bilginidir. Matematiğe ek olarak fıkıh ilminde de uzmanlaşmış ve Hârezm'de kadılık yapmıştır.⁹⁰ Onun cebir ve mukâbele ilminde uzman olduğu, matematiği fıkıh ilmine uyguladığı ve vasiyet, miras paylaşımı gibi hukuki meseleler için cebir işlemleriyle çözümler ürettiği anlaşılmaktadır. Nitekim önemli çalışması *Kitâbü'l-istikâ ve't-tecnîs fî 'ilmi'l-hisâb*'da (veya *Kitâbü'l-istikâ fî'l-cebr ve'l-mukâbele*) vasiyet-miras konularının cebir, mukâbele, geometri, hatâin, dînâr, dirhem, hutut ve sûtûh gibi bazı matematiksel işlemlerle çözülmesi üzerine örneklerle açıklayıcı bilgiler

⁸⁴ Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l-kurâni'l-hâliye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2008), 41.

⁸⁵ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, 116.

⁸⁶ Ebû Nasr Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru Hacer, 1413), 7/290-291.

⁸⁷ Ferruh Müftüoğlu, "İbn Irâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/87-88.

⁸⁸ E. S. Kennedy, "A Survey of Islamic Astronomical Tables", *Transactions of the American Philosophical Society* 46/2 (1956), 135.

⁸⁹ Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk (İbn Irâk), *Resâ'ilu Ebî Nasr ibn 'Irâk ile'l-Bîrûnî*, Haydarabad: Cem'iyyetu Dâ'iretü'l-Me'ârif, 1948.

⁹⁰ Yûnus Kerâmetî, "Ebû 'Ali Hubûbî", *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâmî* (Erişim 04 Ekim 2023).

vermiştir ve eserini şahıs adı belirtmeden Hârezmşâh'a ithaf etmiştir.⁹¹ Kitabın ithaf edildiği Hârezmşâh'ın kim olduğu belirsizdir. Ancak Hubûbî'nin Vezir Sehlî için *Kitâbü's-Sehlî* isimli bir fıkıh kitabı kaleme alması⁹² söz konusu Hârezmşâh'ın Alî ya da kardeşi II. Me'mûn olabileceğini düşündürmektedir. Hubûbî'ye ait isimsiz bir risale yakın zamanda Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Dini Kurulu Kütüphanesi'nde 1118 no'lu mecmuada keşfedilmiştir ve tıpkı İstiksâ'da olduğu gibi isimsiz risalenin de miras hukukuyla bağlantılı matematiksel işlemler hakkında olduğu kaydedilmektedir.⁹³ Kahire Dârü'l-Kütüb koleksiyonunda yer alan 1202 numaralı *Fî Tasrîhü'l-küre* adlı yazma risalenin de Hubûbî'ye ait olduğu düşünülmektedir.⁹⁴

Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî el-Harâsî el-Kâsî, Me'mûnîler döneminde ileri gelen Hârezmli bir dil âlimi, şair ve ediptir. Edebiyatta Hârezm'in iftihar kaynaklarından biri olarak nitelenmiştir. Hayatı ve faaliyetleri hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır ancak 425/1034 yılında vefat etmiştir. Bazı şiirleri kaynaklarda alıntılanarak çağımıza ulaşmıştır.⁹⁵ Ancak *Kitâbü't-Tasrîf, er-Resâ'ilü'l-belâğâ ve'l-berâ'a fî'n-nazm ve'n-nesr* ve *Kitâbu Şerhü'l-Mütenebbî* başlıklı üç kitabı kayıp durumdadır.⁹⁶

Orta Çağ Arap edebiyatının en önemli şairlerinden olan Mütenebbî'nin *Dîvân*'ına ilk şerhi Sa'd b. Muhammed el-Vâhîd (ö. 385/995) yazmıştır. Mezkûr eser için Farsça ve Arapça dillerinde 100 kadar şerh yapılmıştır.⁹⁷ Kâsî'nin *Şerhü'l-Mütenebbî*'si onların arasından en eski olanlardan biridir. Kâsî'nin Mütenebbî'ye ait şiirleri sağlam şerh ettiği ve *Kitâbü't-Tasrîf* adlı eserinin sarf ilminde eşi görülmemiş bir çalışma olduğu belirtilmektedir.⁹⁸ Hârezmşâh II. Me'mûn ile doğrudan teması tespit edilemese de Kâsî'nin Me'mûnîler döneminde kendi memleketi Hârezm'de çalıştığı anlaşılmaktadır.

⁹¹ Ebû Alî el-Hasen b. Hâris el-Hubûbî el-Hârezmî, *Kitâbü'l-İstiksâ ve't-tecnîs fî 'ilmi'l-hisâb* (İstanbul: Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu, No. 34 Fe 1366/2), 41a-94b.

⁹² Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/505; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 3/1108.

⁹³ J. Kh. Ibadov, "Mathematical Manuscripts by al-Ḥubûbî, al-Sajâwandî and al-'Âmilî in the Library of the Muslim Religious Board for Central Asia and Kazakhstan", *Studies in History of Medicine & Science - New Series* 12/1-2 (1993), 82.

⁹⁴ Roshdi Rashed, *Ibn al-Haytham's Theory of Conics, Geometrical Constructions and Practical Geometry, A History of Arabic Sciences and Mathematics*, çev. J. V. Field (Londra: Routledge, 2013), 3/577 (16. Dipnot).

⁹⁵ Ebü's-Safâ Selâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâs, 1420/2000), 4/90.

⁹⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî eş-Şâfiî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğâviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Seydâ: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 1/172; İsmâil b. Muhammed Emîn el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve asârü'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsî'l-'Arabî, 1951), 2/65.

⁹⁷ İsmail Durmuş, "Mütenebbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/198.

⁹⁸ Safedî, *Vâfi bi'l-vefeyât*, 4/90; 6/214.

Vefat yılına bakılarak Kâsî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn devrine de tanıklık ettiği ve onun himayesinde olduğu düşünülebilir.

10. Hârezmşâh II. Me'mûn'un İlmî-Edebî Maiyetinin Gazne'ye Nakli

Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesi altında çalışan bilgin ve ediplerden bazıları onun Şevval 407/Mart 1017 tarihinde kanlı bir isyan⁹⁹ veya faili meçhul bir cinayet¹⁰⁰ sonucunda katline tanık olmuşlardır. Kısa bir süre sonra, Safer 408/Temmuz 1017'de, Gazneli Mahmûd, Hârezm'i hakimiyeti altına almıştır.¹⁰¹ Gazneli egemenliği Hârezm'in tüm maddi varlıklarını ve insan gücünü tüketmiştir. O kadar ki eniştesi Hârezmşâh II. Me'mûn'un intikamını almak, katilleri cezalandırmak ve fitne ateşini söndürmek gibi gerekçelerden hareket eden Gazneli Mahmûd; 408/1017 yılında gerçekleşen Hezâresb Savaşı'nda Me'mûnîlerin elli bin askerlik güçlü ordusunu imha etmiş, aldığı beş bin harp esirini Hindistan'da çalışmak şartıyla cebren ordusuna katmış, Hârezmli ordu komutanlarını ve üst düzey devlet ricalini öldürtmüş, halkı korku ve endişeye sevk edecek şiddet gösterilerinde bulunmuş, direnişçileri ezmiş, devlete ait hazinelere el koymuş ve Me'mûnî ailesi azalarını hapsedirmiştir.¹⁰² Bununla yetinmeyen Sultan Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyetinde bulunan bilgin ve edipleri Gazne'ye sürgün ederek himayesinde çalışmaya zorlamıştır.¹⁰³ Gazne'ye sürülenlerin arasında İbnü'l-Hammâr, Bîrûnî, İbn Irâk, Se'âlibî ve Abdüssamed el-Hakîm'in de adları yer almaktadır.¹⁰⁴

Gazneli Mahmûd, Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesindeki bilginlerden bir kısmının itikadı bozuk kimseler olduğunu düşünmüş ve ehlisünneti müdafaa etmek uğrunda onların inançlarını sorgulamıştır. Bu konuda iyi bir örnek, Bîrûnî ve hocası Abdüssamed el-Hakîm'in Gazne'ye sürgün edildikten sonra bir müddet tutuklanıp yargılanmalarıdır. Yâkût el-Hamevî hadiseyi şöyle anlatmıştır:

“Fazilet ehinden bazıları bana anlattılar: Bîrûnî'nin Gazne'ye gelmesinin sebebi Gazneli Mahmûd'un Hârezm'i zapt ettiği zaman onu ve hocası

⁹⁹ Beyhakî'nin kaydına göre Hârezmşâh II. Me'mûn bir isyan sırasında öldürülmüştür. Bk. Beyhakî, *Târîh*, 647.

¹⁰⁰ Utbî ve İbnü'l-Esîr'e göre Hârezmşâh II. Me'mûn isyan sırasında değil de sessiz sedasız bir suikast sonucunda devlet adamları tarafından katledilmiştir. Bk. Utbî, *Târîh*, 240; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Abdullâh el-Kâdî - Muhammed Yûsuf ed-Dakkâk (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 8/94.

¹⁰¹ Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd el-Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî*, tsh. Abdülhay Habîbî (Tahran: Dünyâ-yı Kitâb, 1363), 395-396.

¹⁰² Utbî, *Târîh*, 240-241; Gerdîzî, *Târîh*, 395-396; Beyhakî, *Târîh*, 642, 647-651; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/94.

¹⁰³ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, 116-118.

¹⁰⁴ Mezkûr hadiselerle dair geniş bilgi için bk. Aykut Özbayraktar, “Hârezm'in Gazneliler Tarafından İşgali ve Me'mûnî Devleti'nin Yıkılışı”, *Küllîye - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı]*, (2023), 301-313.

Abdüssamed-i Evvel b. Abdüssamed el-Hakîm'i tutuklaması, onları Karmâtî ve inançsız olmakla itham ederek ölümle burun buruna getirmesiydi. O (Bîrûnî), ölümün kendisini yakaladığını aklından geçirdi ve sonra ümit ferahlığı ölümden kurtaran bir sebeple ona yardım etti. Ona dair astroloji ilminde döneminin önde geleni olduğu söylenir. Şüphesiz ki hiçbir hükümdar, onun gibi birinden vazgeçmez. (Hükümdar) Onu yanına katıp Hind diyarına girdi.”¹⁰⁵

Abdüssamed el-Hakîm, Karmâtî olmaktan suçlu bulunmuş ve idam edilmiştir. Bîrûnî, *Ahbârü'l-Mübeyyiza ve'l-Kerâmita* başlıklı eserini yazması sayesinde suçlamalardan beraat ederek idamdan kurtulmuştur.¹⁰⁶ Bîrûnî ve Abdüssamed el-Hakîm'in karşılaştıkları dinsizlik ithamının benzerine Bîrûnî'nin başka bir hocası İbn Irâk'ın da maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Subkî'nin (ö. 771/1370) uzun uzadıya anlattığı bu hikâye özetle şöyledir: İbn Irâk'ın bir köyü vardı ve orada inşa ettiği kasrında yaşıyordu. Son derece zengindi ve yüzlerce yolcuyla kendi çiftliğinde ağırdayabiliyordu. Son derece cömert olup muhtaçlara yardım etmeyi severdi. Gazneli Mahmûd, 408/1017 yılında Hârezm'i hakimiyetine alırken onun çiftliğine uğradı ve misafir oldu. İbn Irâk o kadar zengindi ki hem Gazneli Mahmûd'un hem de askerlerinin ihtiyaçlarını dışarıdan bir şey getirmeye gerek kalmadan karşılayabili. Öyle ki atlar için dahi arpa temin edebilmişti. Ancak Sultan Mahmûd, çiftliğinde mescit görmediği için İbn Irâk'ı itikadı bozuk olmakla suçladı ve Hârezm'in başkenti Cürcâniye (Gurgânc) şehrine girdiğinde onu çarmla gerdirerek idam etti.¹⁰⁷

Subkî'nin kaydında verilen İbn Irâk'ın büyük bir çiftliğe ve çok maddi imkanlara sahip olduğu bilgisi kabul edilebilir. Zira Me'mûnîlerden önce Hârezm'e hükmeden Hârezmşâh II. Muhammed'in akrabası ve hanedan azası olduğu bilinmektedir.¹⁰⁸ Ancak İbn Irâk'ın 408/1017 yılında Gazneli Mahmûd tarafından idam edildiği bilgisine şüpheyle yaklaşmamız icap eder. Nitekim Nizâmî Arûzî, İbn Irâk'ın Sultan Mahmûd tarafından Gazne'ye götürüldüğü bilgisini vermektedir.¹⁰⁹ Ayrıca Bîrûnî'nin Me'mûnîlerden sonra yerleştiği Gazne'de hocası İbn Irâk'a bazı ilmî konularda müracaat ettiği ve İbn Irâk'ın *fi'l-berâhîn 'alâ 'ameli Muhammed ibn es-Sabbâh fi imtihâni's-şems* isimli risalesini kaleme aldığı kaydedilmektedir.¹¹⁰ Mezkûr delillerden hareketle günümüz tarih araştırmacıları da İbn Irâk'ın 408/1017'de Gazneli Mahmûd tarafından

¹⁰⁵ Yâkût Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 5/2333-2334.

¹⁰⁶ Tümer, “Bîrûnî”, 208.

¹⁰⁷ Subkî, *Tabakât*, 7/290-291.

¹⁰⁸ Cevâd Heravî, “Âl-i 'Irâk (Hârezm'de Sâmanîlere Tâbi Yüz Yıllık Bir İktidar Hakkında Yeni Bir Araştırma)”, çev. Aykut Özbayraktar, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4 (2018), 67.

¹⁰⁹ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, 116-118.

¹¹⁰ Müftüoğlu, “İbn Irâk”, 20/87.

öldürülmediğini, bilakis Gazne'ye götürüldükten sonra 407/1035 senesine kadar yaşadığını kabul etmektedirler.¹¹¹

Me'mûnîler devrinin tanığı olan mezhep tarihçisi Bağdâdî (ö. 429/1037), Sultan Mahmûd'un Hârezm'e hakim olur olmaz Bâtınîlere yani ehlisünnet karşıtlarına yönelik ciddi bir takibat başlattığını ve ele geçirilenleri öldürdüğü bilgisini vermektedir.¹¹² Bu durumu dikkate alarak hem Bîrûnî hem de hocaları Abdüssamed el-Hakîm ve İbn Irâk'ın ehlisünnet karşıtı, kötü itikatlı şahıslar olmakla suçlandıklarını düşünebiliriz. Anlaşılan o ki İbn Irâk, bu suçlamadan beraat etmiştir ve Gazne'ye sürülmüştür. Belki de İbn Irâk'ı kurtaran *Keşfi a'vâri'l-Bâtıniyye bimâ mevvehû 'alâ 'ammetihim fi ru'yeti'l-ehille* başlıklı eseri olmuştur. Çünkü mezkûr risalesinde İbn Irâk; hilalin görünmesi ve Ramazan orucunun başlangıç zamanı gibi dinî yönleri olan astronomik konularda Bâtınîler ile halka açık ve kapalı oturumlarda çok kez tartışmak zorunda kaldığını, Me'mûnîlerden önce bölgede hükmeden ve akrabası olan Afrîğî Hârezmşâh II. Muhammed döneminin bu tür münakaşaları gerektiren bir devir olduğunu belirtmektedir.¹¹³ Bâtınîlerin görüşlerini eleştirdiği risalesi sayesinde İbn Irâk'ın kendisine yöneltilen kötü itikatlı olmak ithamından kurtulduğu düşünülebilir. Yine de Sultan Mahmûd'un Hârezmşâh II. Me'mûn'a bağlı astronomi âlimlerine karşı ciddi bir taassupla yaklaştığı ve onları idamla burun buruna getirdiği söylenebilir.

Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyetindeki Hıristiyan filozof-tabip İbnü'l-Hammâr'ın ise başından çok ilginç bir ihtida olayı geçtiği görülmektedir. Rivayete göre yüz yaşını aşkın iken Gazne'ye gönderilen İbnü'l-Hammâr, Sultan Mahmûd'un İslâm'ı tebliğini reddetmiştir. Kısa süre sonra İbnü'l-Hammâr; çarşıda yürürken Kur'ân okuyan birini işitir, durup dinler, ondan etkilenir ve ağlar. Sonra evinde uykuya dalar ve rüyasında Hz. Muhammed'in kendisine "Ey Ebâ'l-Hayr! Kamil ilminle senin gibi birinin benim nübüvvetimi inkar etmesi ne kadar çirkin bir şeydir" dediğini görür. Uykusunda Hz. Muhammed'in eliyle Müslüman olur ve uyanınca ihtidasını duyurur. İleri yaşına rağmen fıkıh öğrenir, Kur'ân ezberler ve dinini güzel yaşar.¹¹⁴

İbnü'l-Hammâr'ın yüz yaşından sonra ihtida etmesi elbette mümkündür fakat asırlık yaşamını Müslümanların arasında sürdüren İbnü'l-Hammâr'ın Gazneli Mahmûd tarafından yapılan İslâm tebliğini reddettikten sonra Kur'ân'dan etkilenmesi de şaşırtıcı

¹¹¹ Rüşdî Râşid, "Ebû Nasr b. 'Irâk 'indemâ kâne'l-emîri 'âlimen", *Mecelletü't-Tefâhüm* 11/40 (2013), 146-147. ; Sonja Brentjes, "Abu Nasr Mansur b. 'Ali b. 'Iraq (lived circa 950-1036) and Abu'l-Rayhan al-Biruni (lived from 973-after 1050) as students, teachers, and companions", *Models & Optimisation and Mathematical Analysis Journal* 3/1 (2015), 28-29.

¹¹² Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye* (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977), 276.

¹¹³ İbn Irâk, *Resâ'il* (VI. Risale), 11-12.

¹¹⁴ Şehrezûrî, *Târihü'l-hükemâ*, 297.

bir tesadüftür. Öyle anlaşılıyor ki Sultan Mahmûd'un ehli-sünneti müdafaa uğrunda mutaassıp tutumunun ve sert mizacının etkisiyle Bîrûnî, Abdüssamed el-Hakîm, İbn İrâk gibi bilginlerin inançsızlık, Karmâtîlik gibi ithamlara maruz kaldıklarını gören İbnü'l-Hammâr; kendini Gazne'de çok da güvende hissetmeyerek dinini değiştirmeyi ve İslâm'a girmeyi uygun görmüştür.

Hârezmşâh II. Me'mûn'un yakın dostu olan Se'âlibî'nin başına bu tür bir soruşturma gelmemiştir. Se'âlibî, Gazne'de yaklaşık beş yıl kalarak Gazneli yöneticiler için bazı eserlerin telifiyle meşgul olmuştur.¹¹⁵

11. İbn Sînâ ve Mesîhî'nin Hârezm'den Kaçışı Hikâyesinin Tahlili

Hârezmşâh II. Me'mûn'un maiyetinin Gazne'ye sevkıyla alâkalı daha ilginç bir rivayet ise filozof-tabipler İbn Sînâ'nın ve Mesîhî'nin Hârezm'den firarı hikâyesidir. Nizâmî Arûzî'nin uzun kaydını şöyle özetleyebiliriz: Hârezmşâh II. Me'mûn ve onun veziri Sehlî, cömertlik ve bilgelik hasletleriyle tanınmışlardı. İbn Sînâ, Mesîhî, Bîrûnî, İbn İrâk, İbnü'l-Hammâr gibi bu devrin büyük bilginleri bilge ve fazıl dostu oldukları için onların himayesinde toplanmışlardı ve hiçbir şeye muhtaç olmaksızın mutlu bir şekilde yaşıyorlardı. Sultan Mahmûd, böylesine önemli âlimlerin kendi sarayında değil de Hârezmşâh II. Me'mûn'un katında toplanmalarını kıskandı ve tehdit dolu bir mektup göndererek mezkûr kişilerin Gazne'ye sevk edilmelerini istedi. Sultan Mahmûd'un elçisi Hüseyin b. Alî Mîkâl muhteşem bir ziyafette ağırlandıkça Hârezmşâh II. Me'mûn maiyetinde bulunan bilginleri bu durumdan gizlice haberdar etti ve Gazneli Mahmûd'a mukavemet edebilecek gücü olmadığını söyledi. İbn İrâk, Bîrûnî, İbnü'l-Hammâr gibiler Gazneli Mahmûd'un çok bahşiş verdiğini işittikleri için gitmeye razı oldular. İbn Sînâ ve Mesîhî ise gitmeyi istemediler ancak Hârezm'de kalmaları da mümkün değil idi. Hârezmşâh II. Me'mûn, İbn Sînâ ve Mesîhî'ye gece yarısı kılık değiştirerek ve kimseye haber vermeden kaçıp gitmelerini tavsiye etti. İbn Sînâ ve Mesîhî saraydan firar ettiler ve Horasan bölgesinin kuzeyindeki Cürcân'a ulaşmak üzere çöl yoluna düştüler. Hârezmşâh II. Me'mûn, ertesi gün Gazneli elçilerini kabul etti. Bîrûnî, İbn İrâk ve İbnü'l-Hammâr'ın hazır olduklarını ama İbn Sînâ ve Mesîhî'nin kaçtıklarını bildirdi. Gitmeyi kabul edenlerin evrakları hiç zaman kaybedilmeden hazırlandı ve yola çıktılar. Belh şehrinde Gazneli Mahmûd'a bağlandılar. İbn Sînâ ve Mesîhî ise Hârezm ile Cürcân'ı birbirinden ayıran büyük çölde (Karakum Çölü) sefer halindeydiler. Gazneli Mahmûd'un asıl istediği İbn Sînâ'nın himayesi altına girmesiydi fakat amacına ulaşamamıştı. İbn İrâk aynı zamanda bir ressam idi. Sultan Mahmûd, İbn İrâk'a İbn Sînâ'nın portresini ezberden çizmesini emretti ve bu resmi çoğaltıp casuslara dağıttılar. Her yere adamlar gönderildi ve İbn Sînâ'nın bulunarak getirilmesi istendi. Bu sırada İbn Sînâ ve Mesîhî çölde 50 fersah yol kat etmiş ve perişan olmuşlardı. Sonra bir kuyunun başına inerek

¹¹⁵ Topuzoğlu, "Se'âlibî, Ebû Mansûr", 26/236.

takvim çıkardılar ve kendi talihlerinin falına baktılar. İbn Sînâ bu talihle yollarını kaybedecek ve telef olacaklarını söyledi. Mesîhî ise falını iki gün içinde öleceği ve kendisi için hiçbir ümit kalmadığı şeklinde yorumladı. Yola devam ettiler ve İbn Sînâ'nın anlattığına göre dördüncü günde kum fırtınasına yakalandılar. Dünyaları karardı ve yollarını kaybettiler. Mesîhî çöldeki sıcağa daha fazla tahammül edemedi ve susuzluktan öldü. İbn Sînâ hayatta kaldı ve Cürcân şehrine ulaşabildi. Cürcân Emîri Kâbûs b. Veşmgîr ile görüştü ve Cürcân'da bir süre hekimlik yaptı. Ancak Emîr Kâbûs çok iyilikler yapmasına rağmen ona bağlanmadı ve Rey'e gitti.¹¹⁶

Mezkûr anekdot, alternatif kaynaklardan doğrulanabilen bazı tarihi hakikatleri ihtiva etmektedir. Hârezmşâh II. Me'mûn ve Vezir Sehlî'nin bilge, fazıl ve cömert şahıslar olmaları ve adı geçen bilginlerin bu sebeple onların himayesi altında Hârezm'de toplanmaları doğru bir bilgidir. İbn Sînâ'nın Hârezm'den ayrılmak zorunda kalması ve Emîr Kâbûs b. Veşmgîr ile irtibata geçmek için Cürcân'a gitmesi de doğrudur.¹¹⁷ İbn Sînâ, Cürcân seyahatini çöl yolunu kullanarak gerçekleştirmiş olabilir. Zira IV/X. yüzyıl coğrafyacılardan İstahrî, Me'mûnîlerin başkenti Cürcâniye ile Ziyârîlerin başkenti Cürcân arasında ticari kervanların gidip geldiğine değinmiştir.¹¹⁸ Coğrafi açıdan iki şehir arasında 350.000 km²'lik alana yayılan Karakum Çölü bulunmaktadır. Mesîhî'nin Me'mûnîlerden ne zaman ayrıldığı ve akıbeti hakkında ise kayda değer bir bilgiye rastlanmamaktadır. İbn Sînâ ve Mesîhî'nin Sultan Mahmûd'un himayesine hiçbir zaman girmemiş olmaları da dikkat çekici bir husustur. Diğer taraftan bu hikâye tarihi hakikatlerle çelişen birçok hususa sahiptir.

İbn Sînâ ve Mesîhî'nin kaçış hikayesini doğru kabul edersek olayın 403/1012 yılından önce gerçekleşmesi gerekir. Çünkü İbn Sînâ'nın mezkûr tarihte Cürcân şehrinde bulunduğu otobiyografisinden öğrenilmektedir.¹¹⁹ Hikâyede Bîrûnî ve diğer âlimlerin bahşışlere tamah ederek Hârezm'den ayrıldıkları ve Sultan Mahmûd'a bağlandıkları belirtilmektedir. Halbuki Bîrûnî, Hârezmşâh II. Me'mûn'a yedi yıl danışmanlık yaptığını ve devletin 408/1017 yılında yıkılışına kadar süregelen politik gelişmelere fiilen iştirak ve tanıklık ettiğini kaydetmiştir.¹²⁰ Öte yandan İbn Sînâ, Cürcân'da bulunurken Mesîhî'ye hitaben *Risâle ilâ Ebû Sehl el-Mesîhî fî'z-zâviye* başlıklı bir eser telif etmiştir.¹²¹ Oysa kaçış hikâyesinde Mesîhî'nin çölde susuzluk sebebiyle öldüğü

¹¹⁶ Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, 116-121.

¹¹⁷ İbn Sînâ - Cûzcânî, *Sergüzeşt*, 5-6.

¹¹⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 299.

¹¹⁹ İbn Sînâ - Cûzcânî, *Sergüzeşt*, 5-6.

¹²⁰ Beyhakî, *Târîh*, 639-651.

¹²¹ Günümüze intikal edemeyen bu eserin bilgisi alternatif kaynaklardan elde edilmektedir. Bk. İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-embâ'*, 457.

bilgisi verilmektedir. İbn Sînâ, bir ölü için risale kaleme almayacağına göre Mesîhî'nin en azından çölde seyahat ederken ölmediğine hükmedilebilir. Ayrıca anekdotta İbn Sînâ ve Mesîhî'nin fal bakarak akıbetlerine dair öngöründe bulunmaları dikkate değerdir. Hakikatte her ikisinin de falcılığa ve astrolojiye karşıt oldukları bilinmektedir.¹²² Anekdotun son kısmında İbn Sînâ'nın Emîr Kâbûs b. Veşmgîr ile görüştüğünden bahsedilmektedir fakat otobiyografisine göre İbn Sînâ, Cürcân'a ulaştığında Emîr Kâbûs'un bir kaleye hapsedildiğini ve orada öldüğünü öğrenmiştir.¹²³ Son olarak bahsedilen hikâyenin farklı bir varyantının da olduğunu ifade etmeliyiz. İkinci varyantta Mesîhî'nin yerini filozof-tabip İbn Miskeveyh alır. İbn Miskeveyh tıpkı Mesîhî gibi çölde ölü.¹²⁴ Mesîhî gibi İbn Miskeveyh'in de hayatının son yıllarının iyi bilinmiyor olması kayda değer bir husustur.¹²⁵ Bu suretle farklı varyasyonlarıyla hikâye, akıbeti belirsiz iki filozof-hekim için ortak bir ölüm hazırlamaktadır.

Zikredilen argümanlardan hareketle Nizâmî Arûzî'nin kaydettiği anekdotun birtakım tarihi hakikatlerden esinlenilerek kurgulanmış gerçek dışı bir anlatı olduğunu söyleyebiliriz. Belki de bu rivayet Mesîhî'nin esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolmasını veya İbn Sînâ'nın hayatındaki bazı gizemleri açıklamak üzere hazırlanmıştır. Ancak her ne olursa olsun Mesîhî ve İbn Sînâ'nın Gazneli Mahmûd'un himayesinde hiçbir şekilde çalışmak istemediklerini ve Hârezmşâh II. Me'mûn'un sarayındaki devrin en parlak isimlerini bir araya getiren bilimsel, edebî ve entelektüel cemiyetin muasır hükümdarları kışkıracak kadar değerli olduğunu düşündürmektedir.

Sonuç

Hârezmşâh II. Me'mûn çok geniş bir ilmî-entelektüel muhitte hüküm sürmüştür. Filozof-tabipler İbn Sînâ, Mesîhî ve İbnü'l-Hammâr; matematik ve astronomi bilginleri Bîrûnî, İbn Irâk ve Abdüssamed el-Hakîm; din âlimleri Hubûbî, İbnü'l-Lebbân ve Şârî'î; edipler ve şairler zümresinden Se'âlibî, Sehlî, Hâmidî, Sahrî, Hilâlî, Ma'sûmî ve Kâsî'nin onun döneminde ve himayesi altında Hârezm'de çalıştıkları tespit edilmiştir. Şüphesiz ki Hârezmşâh II. Me'mûn'un ilmî ve edebî maiyeti zikredilenlerden çok daha kalabalık olmalıdır. Onlar arasından ancak kendi devrinde İslâm dünyasında şöhrete kavuşanlar belirlenebilmektedir.

Hârezmşâh II. Me'mûn'un söz konusu başarısı âlim ve şairleri mest eden mizacı, onlara karşı tevazuyla gösterdiği geniş hürmeti, temin ettiği maddi imkanları ve edebî-

¹²² Yûnus Kerâmetî, "Ebû Sehl Mesîhî", *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâmî* (Erişim 13 Ekim 2023).

¹²³ İbn Sînâ - Cüzcânî, *Sergüzeşt*, 6.

¹²⁴ *Nâme-yi Dânişverân-ı Nâsırî* (Kum: Dârü'l-Fikr - Dârü'l-İlm, 1379), 1/83-84.

¹²⁵ Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/201-203.

ilmî konulara olan yoğun ilgisinden kaynaklanmıştır. O, bilhassa Arap edebiyatıyla yakinen alakadar olmuştur. Öyle ki hükümetinde yakın mesai arkadaşlarını bile edebî vasıflara sahip devlet adamlarından seçmiştir. Me'mûnî sarayında yüksek düzeyde kültürlü insanların bulunduğu, ilmî ve edebî konuların tartışıldığı meclisler ve sohbetler düzenlendiği, meclislerindeki tartışmalar sonucunda çok sayıda eser kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Se'âlibî, Hârezmşâh II. Me'mûn için yazdığı eserlerinde hamisini adaşı olan Halîfe Me'mûn'a benzetmiş ve onu Arapça şiirin ve edebiyatın iktidarını yeniden diriltmekle övmüştür. Hârezmşâh II. Me'mûn'un sarayında Farsça şiirler ve eserler hiçbir şekilde rağbet görmemiştir.

Hârezmşâh II. Me'mûn'un sarayında ve ülkesinde taassuptan uzak, geniş bir hoşgörü ortamının hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim gerek Bâtınî dailerin faaliyette bulunması gerekse Hıristiyan filozof-hekimlerin himaye edilmesi bu durumun açık göstergeleridir. Öte yandan Bîrûnî, İbn İrâk, Abdüssamed el-Hakîm gibi astronomi bilginlerinin Sultan Mahmûd tarafından dinsizlik ithamıyla suçlanmaları da âlim ve ediplerin Hârezmşâh II. Me'mûn'un himayesinde toplanmalarını sağlayan önemli bir etkenin onun hoşgörüsü olduğuna delalet etmektedir. Ancak hükümdarlığın gereği olarak Hârezmşâh II. Me'mûn'un yeri geldikçe sert ve acımasız bir tutum takınabildiği hem Sahrî'nin idamından hem de Sehlî'nin Hârezm'den kovulmasından hareketle düşünülebilir.

Dikkat çekici bir şekilde İbn Sînâ, Hârezmşâh II. Me'mûn ile iyi ilişkiler ve yakınlık tesis edememiştir. İbn Sînâ daha ziyade Vezir Sehlî ile yakınlık kurmuştur ve Sehlî için birçok eser kaleme almıştır. Buna mukabil Hârezmşâh II. Me'mûn'a ithafen herhangi bir eser yazmamış veya kitaplarında ondan bahsetmemiştir. Kanaatimizce İbn Sînâ'yı Hârezm'den uzaklaşmak zorunda bırakan temel sebep Vezir Sehlî ile Hârezmşâh II. Me'mûn arasındaki münasebetin gerginleşmesidir. Görünüşe göre İbn Sînâ, hamisi Vezir Sehlî'nin politik konumunun gittikçe zayıflaması nedeniyle Hârezm'den uzaklaşma ihtiyacı hissetmiştir. Nitekim İbn Sînâ'nın yola çıkmasından kısa süre sonra 404/1013 yılında Vezir Sehlî de istifa ederek Hârezm'den Irak'a gitmiştir. Sahrî'nin Hârezmşâh II. Me'mûn'a karşı tutumunu değiştirmesinde ve bu nedenle öldürülmesinde de Vezir Sehlî'nin bertaraf edilmesinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Öte yandan İbn Sînâ ve Mesîhî'nin Hârezm'den kaçmaları hadisesi birtakım tarihi hakikatlerden hareketle uydurulmuş bir hikâye olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. "İbn Sînâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/319-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Âzernûş, Âzertâş – Misâh, Revzân. "Se'âlibî, Ebû Mansûr". *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâmî*. Erişim 04 Ekim 2023.
<https://lib.eshia.ir/23022/17/6289/ثعالبي>
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye*. Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- Bağdâdî, İsmâîl b. Muhammed Emîn. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve asârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Turâsi'l-'Arabî, 1951.
- Bayrakdar, Mehmet. "İbn Miskeveyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/201-208. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Beyhakî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin. *Târîh-i Beyhakî*. tsh. Alî Ekber Feyyâz. Meşhed: Dânişgâh-i Firdevsî-yi Meşhed, 1383.
- Beyhakî, Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed. *Tetimmetu Sivâni'l-hikme*. thk. Refikü'l-'Acem. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübânî, 1994.
- Biesterfeldt, Hinrich - M. Cüneyt Kaya. "An Aristotelian Classification of the Sciences by Avicenna?". *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* 22 (2020), 1-21.
https://www.academia.edu/44864002/An_Aristotelian_Classification_of_the_Sciences_by_Avicenna
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2008.
- Bîrûnî, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed. *Risâle li'l-Bîrûnî fî fihristi kütübi Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî*. tsh. Paulus Kraus. Londra: Dârü'l-Varâk li'n-Neşr, 2017.
- Bosworth, C. E. "Âl-e Afrîğ". *Encyclopædia Iranica*. Erişim 11 Ekim 2023.
<https://www.iranicaonline.org/articles/al-e-afrig>
- Brentjes, Sonja. "Abu Nasr Mansur b. 'Ali b. 'Iraq (lived circa 950-1036) and Abu'l-Rayhan al-Biruni (lived from 973-after 1050) as students, teachers, and companions". *Models & Optimisation and Mathematical Analysis Journal* 3/1 (2015), 28-35.
<https://www.academia.edu/23203156>
- Çelebi, İlyas. "Sâhib b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Durmuş, İsmail. "Mütenebbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/195-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Elmalî, Hüseyin. "Büstî, Ebü'l-Feth". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/226-228. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

- Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd. *Târîh-i Gerdîzî*. tsh. Abdülhay Habîbî. Tahran: Dünyâ-yı Kitâb, 1363.
- Güner, Ahmet. “Kâbûs b. Veşmgîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/43-44. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Halîfât, Sahbân. “İbnü'l-Hammâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/65-66. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Heravî, Cevâd. “Âl-i 'Irâk (Hârezm'de Sâ mânîlere Tâbi Yüz Yıllık Bir İktidar Hakkında Yeni Bir Araştırma)”. çev. Aykut Özbayraktar. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/4 (2018), 61-73. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/603293>
- Hubûbî, Ebû Alî el-Hasen b. Hâris el-Hârezmî. *Kitâbü'l-İstiksâ ve't-tecnîs fi 'ilmi'l-hisâb*. İstanbul: Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu, No. 34 Fe 1366/2, 41a-94b.
- Ibadov, J. Kh. “Mathematical Manuscripts by al-Ḥubûbî, al-Sajâwandî and al-Âmilî in the Library of the Muslim Religious Board for Central Asia and Kazakhstan”. *Studies in History of Medicine & Science (New Series)* 12/1-2 (1993), 81-88.
- İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî. *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ'*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, ts.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîb el-Bağdâdî. *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1992.
- İbn Irâk, Ebû Nasr Mansûr b. Alî b. Irâk. *Resâ'ilu Ebî Nasr ibn 'Irâk ile'l-Bîrûnî*. Haydarabad: Cem'iyetu Dâ'iretü'l-Me'ârif, 1948.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Sînâ. “Cevâbü's-Şeyhü'r-Re'îs 'alâ su'âli Ebî Hüseyin Ahmed es-Sehlî iyyâhu 'an 'illeti kıyâmi'l-'arz fi vasati's-semâ'”. *Resâ'ilü's-Şeyhü'r-Re'îs İbn Sînâ*. 441-454. Kum: y.y., 1980.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Sînâ. “Def'u'l-mazarri'l-külliyeye 'ani'l-ebdâni'l-insâniyye (Tedâriku envâ'i'l-hata'i'l vâkı'a fi't-tedbîr)”. *Min Mü'ellesâti İbn Sînâ et-Tıbbiyye*. thk. Muhammed Züheyr el-Bâbâ. 11-73. Halep: Câmi'atu Haleb Ma'hedü't-Turâsi'l-'İlmiyyü'l-'Arabî, 1984.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Sînâ. *Mantıkü'l-meşrikiyyîn ve'l-kasîdetü'l-müzdevce fi'l-mantık*. b.y.: Hindawi Foundation, 2018.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Sînâ - Ebû Ubeyd Abdülvahid b. Muhammed el-Cûzcânî. *Sergüzeşt-i İbn Sînâ*. frs. çev. Sa'îd Nefîsî. Tahran: Encümen-i Düstârdârân-i Kitâb, 1331.
- İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî. *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Abdullâh el-Kâdî - Muhammed Yûsuf ed-Dakkâk. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İbnü'l-Kiftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *el-Muhammedûn mine's-su'arâ' ve eş'âruhüm*. haz. Hasan Ma'merî. Beyrut: Dârü'l-Yemâme, 1390/1970.
- İstahrî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Kaya, Cüneyt. "Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye'si". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/2 (2020), 467-499. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.770552>
- Kennedy, E. S. "A Survey of Islamic Astronomical Tables". *Transactions of the American Philosophical Society* 46/2 (1956), 123-177. <https://doi.org/10.2307/1005726>
- Kennedy, E. S. "al-Bîrûnî, Abû Rayḥân Muḥammad ibn Aḥmad". *Dictionary of Scientific Biography*. ed. Charles Coulston Gillispie. 2/147-158. New York: Charles Scribner's Sons, 1970.
- Kerâmetî, Yûnus. "Ebû 'Ali Hubûbî". *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâmî*. Erişim 04 Ekim 2023. <https://lib.eshia.ir/12293/8/232/حجوبى>
- Kerâmetî, Yûnus. "Ebû Sehl Mesîhî", *Dânişnâme-yi Bozorg-i İslâmî* (Erişim 13 Ekim 2023). <https://lib.eshia.ir/23022/5/2239>
- Merçil, Erdoğan. "Sâmânî Devleti'nde Türkler'in Rolü". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 35 (1994), 253-266. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/101918>
- Mesîhî, Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Cürcânî. "Risâle fî tahkîki emri'l-vebâ' ve'l-ihtirâzi minhu ve islâhuhu izâ vaka'a". thk. Lütfullâh Kârî. *Mecelletu Târîhü'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye* 13 (2005), 5-55.
- Müftüoğlu, Ferruh. "İbn Irâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/87-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Nâme-yi Dânişverân-ı Nâsırî*. 9 Cilt. Kum: Dârü'l-Fikr - Dârü'l-İlm, 1379.
- Nâzım, Muhammad. *The Life and Times of Sultân Mahmûd of Ghazna*. Cambridge: Cambridge University Press, 1931.
- Nizâmî-î Arûzî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Ömer b. Alî Semerkandî. *Çehâr Makâle*. tsh. Muhammed Kazvînî. Tahran: y.y., ts.
- Orfali, Bilal. "The Works of Abû Manşûr al-Tha'âlibî (350-429/961-1039)". *Journal of Arabic Literature* 40/3 (2009), 273-318. <https://www.jstor.org/stable/20720591>
- Özbayraktar, Aykut. "Hârezm'in Gazneliler Tarafından İşgali ve Me'mûnî Devleti'nin Yıkılışı". *Küllîye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı]* (2023), 301-313. <https://doi.org/10.48139/aybukulliye.1335969>

- Rashed, Roshdi. *Ibn al-Haytham's Theory of Conics, Geometrical Constructions and Practical Geometry, A History of Arabic Sciences and Mathematics*. çev. J. V. Field. Londra: Routledge, 2013.
- Râşid, Rüşdî. "Ebû Nasr b. 'Irâk 'indemâ kâne'l-emîri 'âlimen". *Mecelletü't-Tefâhüm* 11/40 (2013), 145-170. <https://tafahom.mara.gov.om/storage/al-tafahom/ar/2013/040/pdf/08.pdf>
- Safedî, Ebû's-Safâ Selâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvût - Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâs, 1420/2000).
- Sarîfinî, İbrâhîm b. Muhammed. *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li't-târîhi Nîsâbûr*. thk. Hâlid Haydar. Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 1414.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Âdâbü'l-mülûk*. haz. Abdülhamid Hamdân. Kahire: 'Âlemü'l-Kütüb, 2007.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Ahsenü mâ semi'tü*. haz. Halîl Ümrân el-Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *el-İcâz ve'l-İcâz*. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *el-Kinâye ve't-tarîz*. thk. Ayşe Hüseyin Ferîd. Kahire: Dâru Kubâ', ts.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *el-Letâ'if ve'z-zarâ'if fi medhi mehâsini'l-eshyâ' ve ezdâdihâ*. Beyrut, Dârü'l-Menâhil, ts.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Lübâbü'l-âdâb*. thk. Ahmed Hasan Besic. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Nesrü'n-nazm ve hallü'l-ikd*. Suriye: y.y., 1883.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Tuhfetü'l-vüzerâ'*. thk. Sa'd Ebû Diye. Amman: Dârü'l-Beşîr, 1993.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'asr*. thk. Müfid Muhammed Kumeyha. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Subkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Dâru Hacer, 1413.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğâviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Seydâ: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.

- Şehrezûrî, Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd. *Târîhü'l-hükemâ' kable zuhûri'l-İslâm ve ba'dehu "Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh"*. thk. Abdülkerîm Ebû Şüveyrib. Paris: Dâru Bîbliyû'a, 2007.
- Taghavi-Shirazi, Maryam. "Abu-Sahl al-Masihi (died circa 1010 AD): The Persian physician in the early medieval era", *Journal of Medical Biography* 28/3 (2020), 132-135. <https://doi.org/10.1177/0967772017720372>
- Taşagıl, Ahmet. "Me'mûnîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/105. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Tomar, Cengiz. "Mağribîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/322-323. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Tümer, Günay. "Bîrûnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/206-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Seâlibî, Ebû Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/236-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ullmann, Manfred. *Die Medizin im Islam*. Leiden/Köln: E. J. Brill, 1970.
- Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr er-Râzî. *Târîh-i Yemînî*. frs. çev. Ebû'ş-Şeref Nâsuh Curfâdekânî. Tahran: Çâphâne-i Muhammed Alî, 1334.
- Yâkût Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 18 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427/2006.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.